

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

32e jaargang nr. 4 mei

1991

met o.a. Anthony
Fokker, een ideetje
vrouwengeschiedenis en het
CSE onderwerp 1992 Interbellum

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord,
*voorzitter (externe contacten,
examenbureau/CEVO, vrouwen-
geschiedenis)*, Louise
Henriettestraat 16, 2595 TH Den
Haag. Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, *vice-
voorzitter (contacten met
historische verenigingen,
congressen, didactische activitei-
ten)*, Timorstraat 27, 3818 CK
Amersfoort. Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, *1e
secretaris (externe correspon-
dentie, VO, publiciteit)*, Patrijslaan
12a, 2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, *2e secretaris
(interne contacten, notulen,
Hoger Onderwijs)*, Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, *penningmeester
(financiën, ledenwerving)*, Jozef

Israëlsstraat 58, 6521 MZ
Nijmegen. Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (*buitenlandse contacten,
Atlantische Onderwijscommissie,
studiereizen*), Jeudestraat 4, 4011
GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk (*basisonderwijs,
basisvorming, opleidingen,
nascholing*), Wijnmanlaan 32,
8014 KA Zwolle.
Tel. 038 - 65 25 23.

M. Otten (*volwasseneneducatie,
beroepsonderwijs, informatise-
ring, ledenwerving*),
Deventerweg 60, 7203 AM
Zutphen. Tel. 05750 - 42 160
(privé), 05700 - 70825 (werk).

U kunt zich opgeven als lid van
de VGN bij de administratie
Vreeswijkstraat 329, 2546 AK
Den Haag. Wilt u daarbij aan-
geven tot welke categorie van
leraren u behoort en op welk
schooltype u werkzaam bent.

Voor 1991 bedragen de contribu-
ties:

1. HOS-schaal 11 en hoger
f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10 f
90,-
3. Buitengewone leden (zij die
niet meer in het onderwijs
werkzaam zijn) en studenten
f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per
week les geven kunnen in
aanmerking komen voor een
korting. Hiertoe moet u jaarlijks
voor 1 december een verzoek
indienen bij de penningmeester
met vermelding van het aantal
lesuren, de school en de categorie
waartoe u behoort.

*Adreswijzigingen en opzeggingen
dienen schriftelijk aan de
administratie te geschieden.*

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*,
Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist.
Tel. 03404 - 62 886.
J.A. de Ruiter, Almelo.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Den Haag
H.J.C. Termeer, Nijmegen.
W. Rongen, Utrecht.

*Secretariaat: J.A. de Ruiter,
Parkweg 5, 7602 JC Almelo.
Tel. 05490 - 60 987.*

*Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-
Stoopman, Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408 - 8 35 76.*

Alle leden van de VGN hebben
een abonnement op Kleio. Niet-
leden kunnen zich abonneren,
maar reglementair komen alleen
diegenen in aanmerking voor een
abonnement zonder lidmaatschap,
die niet werkzaam zijn als docent
geschiedenis en staatsinrichting in
enigerlei categorie van onderwijs
in Nederland. Over uitzonderin-
gen beslist het bestuur.

Voor 1991 kost een abonnement:
Nederland en België f90,-
Buitenland f105,-
Buitenland inclusief extra porto
luchtpost f130,-
Losse nummers f9,50

Informatie over het leerlingenma-
teriaal in de serie Kleio-Didactica
en andere uitgaven van de VGN
vindt u in de Kleio-krant achter in
het blad.

U kunt bestellen door het
betreffende bedrag over te maken
op Postbanknummer 12 87 01
t.n.v. Penningmeester VGN te
Den Haag. Wilt u op het girobiljet
aangeven om welke nummers het
gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.
Prijzen:

1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van de
opnamemodellen kunt u zich
wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Kinderen tijdens de Japanse bezet- ting en de Bersiap. Gastdocenten vertellen over hun jeugdervaringen in Nederlands-Indië

R. Slotboom

6 Een leven in looping. Biografische schets van vliegtuigbouwer Anthony Fokker

M. Dierikx

12 Wat is er mis met geschiedenis?

P.F.M. Fontaine

17 Boek van de maand

J. van Oudheusden

21 Ideeetje misschien...?

R. Schreuder en R. Riksen

29 CSE 1992 Interbellum. Een andere stofomschrijving over Nederland in het interbellum

H.J.C. Termeer

35 Reacties

37 Braudel in vertaling

E. M. Janssen Perio

17 Boek van de maand

J. van Oudheusden

40 In 't kort en recensies

43 Kleio-krant

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan
de secretaris van de redactie. Berichten
voor de Kleiokrante (verenigingsnieuws,
aktualiteiten, aankondigingen) kunnen
rechtstreeks naar de eindredacteur.

Uiterste inleverdata staan in de Kleio-
krant achterin het blad.

Voor overname van artikelen, lesmateri-
aal e.d. dient u contact op te nemen met
de eindredacteur.

Kinderen tijdens de Japanse bezetting en de Bersiap

Gastdocenten vertellen over hun jeugdervaringen in Nederlands-Indië

Op 15 augustus 1988 onthulde koningin Beatrix in Den Haag het Indische monument, 'als teken van het ondergane leed en symbool van de strijd tegen onderdrukking en terreur.' Meer dan veertig jaar heeft het geduurd voordat het monument er kwam. Veertig jaar, waarin de kinderen van toen hun verhaal over de Japanse tijd niet kwijt konden of niet kwijt mochten.

Maar daar komt langzaam verandering in, mede op initiatief van de Werkgroep Jeugdvoorlichting van de Vereniging 'Kinderen uit de Japanse bezetting en de Bersiap 1941-1949'. De werkgroep bezoekt met gastdocenten scholen in het voortgezet onderwijs.

Donderdagmorgen half negen op het Edith Stein College te Den Haag.

De leerlingen van Havo-5 kijken nog enigszins slaperig uit hun ogen en zitten in carré-vorm in de klas. Aan de muur hangt een getekende poster van het nieuwe gebouw van de Tweede Kamer. Mevrouw Suverkropp, lid van de Werkgroep Jeugdvoorlichting, schrijft intussen een paar jaartallen op het bord. Zij is één van de dertig gastdocenten die - verspreid over het gehele land - vertellen over hun ervaringen als kind tijdens de oorlog in Nederlands-Indië.

Geboeid luisteren de leerlingen naar het verhaal over de belevenissen van een leeftijdgenote in een voor hen ver land en ver verleden. Een uur lang is het niet meer zo ver weg en niet meer zo lang geleden.

De Werkgroep Jeugdvoorlichting

Enkele dagen eerder vertelt mevrouw Suverkropp in een interview met Kleio over de activiteiten van de Werkgroep Jeugdvoorlichting. Zij beheert het secretariaat.

De werkgroep is voortgekomen uit de Vereniging 'Kinderen uit de Japanse Bezetting en de Bersiap 1941-1949'. Deze vereniging zet zich actief in voor mensen die als kind de oorlog in Nederlands-Indië hebben meegemaakt. 'Een aantal leden van de vereniging heeft besloten om vooral jongeren te vertellen over deze tijd', aldus mevrouw Suverkropp.

Monument Jappenkamp te 's-Gravenhage.

Het initiatief voor de lessen gaat tot nu toe uit van de leden van de werkgroep. Zij nemen contact op met scholen om na te gaan in hoeverre men geïnteresseerd is in een bezoek.

In het kader van de geschiedenislessen zijn het veelal de bovenbouwklassen die bezocht worden. Op dat niveau zijn de leerlingen redelijk op de hoogte van de stof, waardoor het verhaal in een bepaalde context kan worden geplaatst. Uitgangspunt bij de lessen zijn de eigen levenservaringen van de gastdocent. Leerlingen

kunnen zich gemakkelijk inleven in de verhalen. Het gaat niet over heldendaden van volwassenen of ingewikkelde militaire operaties, maar over dat wat kinderen destijds hebben beleefd. Wat gebeurde er met je vader en moeder, wat moest je als tienjarige voor werk doen in de kampen: mocht je eigenlijk wel spelen en zat je op school; en hoe was het leven als je niet in een kamp zat?

Het geschreeuw

Voor de kinderen had de Japanse bezetting begin 1942 direct veel consequenties, vertelt mevrouw Suverkropp. Het begon al met het veranderen van de jaartelling. In plaats van 1942 was het ineens 2602. Ook de klok ging anderhalf uur vooruit en er kwam ander geld. Voor de ouders kwam er een registratiebewijs, een 'pend-afteran'.

In december 1942 ging het steeds sneller met het interneringsproces. Er kwamen mannen-, vrouwen- en jongenskampen en de gezinnen vielen uiteen. De jongens (tot 11 jaar) en meisjes bleven bij hun moeder. Vanaf tien jaar had iedereen werk in de kampen. De kinderen moesten helpen in de gaarkeuken, groentetuinen aanleggen of hout sjouwen. 'En dan het schoonmaken. Het werd natuurlijk heel gauw vuil en de Japanners waren heel bang voor infectie. Het moest er altijd heel erg schoon uitzien', aldus mevrouw Suverkropp. 'Als kind werd je heel angstig. Wanneer een Japanner iets tegen je zei, verstond je het absoluut niet. Niemand begreep het. De toonhoogte van hun praten was namelijk ook zo anders dat je het ervaarde als een constant schreeuwen. De ene keer werd er iets geschreeuwd en gebeurde er niets en een andere keer werden er direct een paar vrouwen verschrikkelijk geslagen. En dan wist je nog niet wat er gevraagd was.'

De honger maakte de kinderen apathisch. Ze deden eigenlijk niets meer en dachten alleen nog maar aan het moment waarop

*Ik ben een kind uit een kamp
een der naamlozen
die
zonder het te willen
eens gedwongen werd
te buigen voor macht
en die nog steeds niet heeft geleerd
dat buigen
niet meer noodzakelijk is
niet meer een moeten
alleen maar iets
wat je kan doen
uit eigen vrije wil*

Audy

ze in de gaarkeuken eten mochten halen. Oudere kinderen konden nog fantaseren over hoe je lekker eten kon koken, de heel jonge kinderen wisten niet eens wat dat was. Clandestien onderwijs kwam wel voor, maar verschilde sterk per kamp. In het ene kamp liet de Japanner de gevangenen meer met rust dan in het andere kamp.

De toestand van de Indische Nederlanders buiten de kampen was niet veel beter. Ze werden gediscrimineerd door de Japanners en uitgestoten door de Indonesiërs. Kinderen probeerden met hand- en spandiensten de eigen familie in leven te houden.

Het einde van de oorlog betekende voor de mensen in de kampen geen bevrijding. Van de Japanners kreeg men aanvankelijk niets te horen. Slechts de dubbele portie eten deed vermoeden dat er iets veranderd was. Uiteindelijk drong de waarheid door, maar zo vertelt mevrouw Suverkropp: *'De Jap zei: 'De deuren staan open, je mag er wel uit, maar ik zou het niet aanraden'.*

Wat was er gebeurd?

De Bersiap

Het is goed om hier enkele algemene historische feiten op een rijtje te zetten.

Nederland was na de Japanse capitulatie op 15 augustus niet in staat om het gezag in Nederlands-Indië weer op zich te nemen. Omdat de Amerikanen problemen voorzagen met de Indonesische nationalisten, lieten zij het herstel van de orde over aan de Britten.

Tot ieders verbazing riepen Soekarno en Hatta op 17 augustus 1945 de Republiek uit. Terwijl een deel van de nationalisten op basis van overleg de onafhankelijkheid wilden bereiken, grepen met name georganiseerde groepen jongeren (de pemoeda's) naar de wapens. Dat was het begin van de zogenaamde Bersiap-tijd. 'Bersiap' betekent zoiets als 'Weest paraat', en was de strijdkreet van de pemoeda's. Zij richtten hun terreur op de Nederlanders, de Indische-Nederlanders en de Amboezen. Met name in de gedeelten die voor de Britten ontoegankelijk waren, vielen hierdoor veel slachtoffers.

De pemoeda's gingen op de meest gruwelijke manier te keer. Interneringskampen werden aangevallen, hele gezinnen sadistisch gemarteld en om het leven gebracht. De Britten probeerden om mensen uit de gevaarlijke zones te evacueren. Maar zelfs deze transporten bleken niet altijd veilig.

Zo vielen er op één transport meer dan honderd doden toen de vrachtwagens door de pemoeda's in brand werden gestoken.

De evacuatie van de Nederlanders en Indische-Nederlanders naar Batavia kwam begin 1946 goed op gang en duurde tot mei 1947. Het totaal aantal slachtoffers van de Bersiap-periode bedroeg uiteindelijk meer dan 3500.

De toestand was bijzonder chaotisch tijdens deze Bersiap-periode, aldus mevrouw Suverkropp. *'Tijdens de bezettingsperiode waren de mensen zo vaak heen en weer getransporteerd dat men niet meer wist waar de eigen familie zat.'* Op zoek gaan naar die familie was niet zonder risico: *'Een trein van Batavia naar Bandung met veel mensen uit kampen die probeerden naar hun familie terug te gaan, werd overvallen, waarna alle Europese inzittenden werden vermoord.'*

Dubbele bonnenvreter

Na de evacuatie uit de kampen keerden de eerste mensen terug naar Nederland. Zo ook mevrouw Suverkropp. In het Suezkanaal kregen de kinderen allemaal dezelfde bruine winterjassen, met als gevolg dat ze in Nederland direct herkend werden. Menigeen werd voor 'pindachinees' of 'dubbele bonnenvreter' uitgescholden. Hun verhaal konden ze niet kwijt. *'Maar wij moesten bloembollen eten en bij ons*

kleio

nummer 4/91
pagina's 4 en 5

Mevrouw Suverkropp in een klas van het Edith Steincollege.

'zijn alle ruiten stuk.' hoorde men van de klasgenoten. De achterstand op school was enorm. De kinderen kwamen dan ook terecht tussen leerlingen die veel jonger waren, niet alleen lichamelijk, maar ook en vooral geestelijk.

Tot zover het verhaal over de ervaringen van de kinderen uit Nederlands-Indië.

Weinig kennis

Op de vraag hoe het eigenlijk gesteld is met de kennis van de leerlingen over dit onderwerp, antwoordt mevrouw Suverkropp dat men er eigenlijk niet zoveel van weet. Er is altijd wel iemand in de klas wiens opa of tante in Indië is geweest, maar daar houdt het meestal bij op. Zij hoopt dan ook dat de docenten de leerlingen een beetje voorbereiden op het bezoek: 'Anders zijn ze zo paf over hetgeen ze horen, dat ze helemaal niet aan vragen toekomen'.

De ruimte voor dat laatste is er overigens wel. Over het algemeen duurt het verhaal veertig minuten en wordt de rest van de tijd aan vragen besteed. Een duidelijk patroon in de soort vragen is er volgens mevrouw Suverkropp niet. Soms wil men meer weten over bijvoorbeeld het eten of de werkzaamheden in de kampen. Op andere momenten komen meer intieme zaken aan bod. Dan vragen de leerlingen naar de manier waarop men na de oorlog het kampverleden verwerkte.

Wat hoopt de Werkgroep te bereiken met het vertellen over de persoonlijke ervaringen

in Nederlands-Indië?

In eerste instantie wil men natuurlijk dat de gebeurtenissen van toen niet worden vergeten. In de geschiedenisboekjes staat over het algemeen niet zoveel over deze episode. Daarnaast gaat het om een dieper liggende gedachte. Door te vertellen over hun ervaringen willen de gastdocenten overbrengen wat oorlog voor mensen betekent. Niet om medelijden te wekken of een politiek verhaal te vertellen, maar om een bijdrage te leveren aan het denken over tolerantie en individuele verantwoordelijkheid.

Informatie

Alhoewel de gastdocenten tot nu toe meestal zelf de scholen benaderen, is het uiteraard mogelijk om voor een lesbezoek contact op te nemen met de Werkgroep Jeugdvoorlichting. Voor informatie kunt u terecht bij het sekretariaat of de coördinator van de lessen.

Sekretariaat:
Mw. C. Suverkropp
Copernicusstraat 103
2561 VS Den Haag
Tel. 070 - 3650788

Coördinator lessen:
L.J. Sprey
Van Alkemadeaan 1070
2597 BK Den Haag
Tel. 070 - 3543494

Mevrouw Suverkropp: 'Ik heb het idee dat wij de kinderen er een beetje op attent kunnen maken dat onverschilligheid van mensen juist de jeugd heel erg treft. We hopen dat ze daarover nadenken en geen meelopers worden.'

's-Gravenhage, 21 November 1945.

Aan de Kinderen, die geïnterneerd geweest zijn.

Kindelijk kan ik jullie vertellen, dat ik veel aan je gedacht heb, in dien bangen tijd, toen de Japanners jullie in kampen opsloten en je het zoo slecht had.

Men heeft mij verteld van je opgewektheid en hulpvaardigheid voor Moeder en Vader.

Beste Kinderen, ik ben trots op jullie, dat je je zoo dapper hebt heengeslagen door al wat moeilijk was en zodoende krachtig hebt medegewerkt voor onze goede zaak.

Nu wensch ik jullie allen blijder dagen toe.

Een leven in looping

Biografische schets van vliegtuigbouwer Anthony Fokker

In de geschiedenis van de Nederlandse luchtvaart zijn Albert Plesman en Anthony Fokker bijna legendarische figuren. Maar voor iemand die zich niet zo interesseert voor de beginperiode van 'onze' luchtvaart zeggen deze namen niet zoveel meer. Als 'captains of industry' in een opkomende bedrijfstak zijn zij zeker nadere studie waard. In dit artikel gaat de auteur in op het zakelijk wel en wee en de persoon van Anthony Fokker.

Dr. M.L.J. Dierikx promoveerde op het proefschrift *Begrensde horizonten. De internationale burgerluchtvaartpolitiek van Nederland in het interbellum* (Zwolle 1988). Thans voert hij als KNAW-fellow een comparatieve studie uit over de positie van Nederland in de internationale luchtvaart na 1945.

De biografie is in de Nederlandse geschiedschrijving nog steeds ondervertegenwoordigd. De incidentele biografen beperken hun aandacht bovendien bij voorkeur tot leden van het Koninklijk Huis, vooraanstaande politici, literatoren en kunstenaars. Historische studies naar de levens van Nederlandse captains of industry zijn zeldzaam. Dit geldt met name voor de twintigste eeuw.

Het lijkt wel alsof de Nederlandse geschiedbeoefenaren zich blijvend tevreden willen stellen met Ernst Heldrings oorde-

len over zijn industriële tijdgenoten in diens *Herinneringen* en dagboek. De vele onbecommentarieerde verwijzingen naar Heldrings reflecties in geschriften van historici getuigen daarvan. Dat is jammer, want zo gaat men voorbij aan de belangrijke rol die kopstukken uit het bedrijfsleven speelden en spelen bij de vormgeving van de Nederlandse samenleving.

Zo beschouwd is Anthony Fokker niet de meest voor de hand liggende keus voor de hier volgende biografische schets. In de industriële ontwikkeling van Nederland speelde Fokker slechts een bescheiden rol. Anderzijds vormt Fokkers vliegtuigfabriek sinds 1919 onmiskenbaar een deel van het Nederlands nationaal erfgoed. Bij de ondertekening van de officiële akte van oprichting van de N.V. Nederlandsche Vliegtuigenfabriek, 21 juli 1919 te Amsterdam, waren kopstukken aanwezig als Frits Fentener van Vlissingen, in de AGN door De Vries aangeduid als 'de knapste industrieel van het Interbellum', de gepensioneerde vice-president van de Raad van Indië Johan van den Houven van Oordt en voormalig gouverneur-generaal

Schiphol in 1931: allerlei types Fokkervliegtuigen uit verschillende landen.

kleio

van Nederlands-Indië J.B. van Heutz. De laatste werd president-commissaris van het bedrijf.

Maar ook los van de nationale uitstraling als technologische speerpunt-industrie en de betrokkenheid van prominenten uit het politiek-bestuurlijk circuit bij de oprichting van de NV, schreeuwt de levenswandel van haar naamgever als het ware om serieuze aandacht. Als onderwerp voor een historische biografie is Fokkers leven te intrigerend om te laten liggen. De opeenvolgende gebeurtenissen verplaatsen zich van de koloniale samenleving op Java in het laatste decennium van de vorige eeuw via een geflopte schooltijd in Holland naar de top van het Duitse militair-industriële establishment tijdens de Eerste Wereldoorlog; van een verzameling houten schuren op een drassig weiland buiten Amsterdam in 1919 via het winterse Sankt Moritz in Zwitserland naar de beurs van Wall Street in 1929; van een luxueus appartement aan de New Yorkse Riverside Drive in datzelfde jaar via Fokkers bijna failliete boedel in Amsterdam naar een stil en somber huis in het dorpje Nyack-on-Hudson in december 1939. Vandaar keerde een maand later nog slechts Fokkers as naar Nederland terug om 3 februari 1940 ter aarde te worden besteld.

Fokkers eigen, helaas vroegtijdige autobiografie *Flying Dutchman. The life of Anthony Fokker* - in 1931 uit zijn mond opgetekend door de Amerikaanse journalist Bruce Gould, die rijk werd van de auteursrechten - laat zich lezen als een spannend jongensboek en kende tot in de jaren 60 herdrukken in diverse talen. Het werk vormde in 1957 zelfs de basis voor een heuse speelfilm (al werd die een kwart-eeuw later in de *Volkskrant* door Jan Blokker omschreven als 'de truttigste Hollandse rolprent sinds Mooi Juultje van Volendam').

Jeugd

Anthony Herman Gerard Fokker, zoals hij naar familietraditie voluit heette, kwam uit een geslacht van vermogende reders en handelaren, die al generaties deel uitmaakten van de Middelburgse sociaal-culturele elite. Toch slaagden niet alle Fokkers erin zich een plaats te verwerven in het Zeeuwse. Met zijn uitgesproken afkeer van studie en 'hoofdarbeid', was Anthony's vader, Herman Fokker (1851-1924), een van de buitenbeentjes in de familie. Na de dood van zijn vader eerder dat jaar, vertrok Herman Fokker in 1874

Anthony Fokker in zijn 'Spin', 1911.

naar Indië. Daar investeerde hij via tussenkomst van een oudere broer, een hoge functionaris bij de Nederlandsche Handel Maatschappij in Batavia, zijn erfdeel in een koffieplantage te Blitar, zuidoost-Java. In het bijbehorende plantershuis werd Anthony op 6 april 1890 geboren als jongste van twee kinderen. Zijn zusje Catharina was een jaar ouder.

Vier jaar later keerde het gezin terug naar Nederland om zich in Haarlem te vestigen. Twintig tropenjaren in de koffie hadden Herman Fokker de waarde van goede scholing doen inzien en de reden voor de terugkeer van het gezin lag dan ook daarin besloten.

Zoon Anthony aardde evenwel naar pa in zijn afkeer van scholing en zijn dadendrang. Hij had geluk, want ofschoon op zijn twintigste nog altijd niet verder gevorderd dan de vierde klas van de HBS, was Herman Fokker financieel in staat hem een dure privé-opleiding in de auto-techniek te laten volgen in Duitsland. Anthony was immers bezeten van techniek; knutselen was zijn lust en zijn leven.

Het bleef niet bij auto's. Tegen het einde van het eerste decennium van deze eeuw, had de auto als object van technische fascinatie hevige concurrentie gekregen van de vliegerij. In de jaren 1909 en 1910 zorgden vliegtuigen in vrijwel alle Europese landen voor tot de verbeelding sprekende primeurs, die geen van de toeschouwers bij dergelijke evenementen onberoerd lieten. Nadat de Franse piloot Louis Blériot in juli 1909 met zijn machine de eerste succesvolle oversteek over het Kanaal had gemaakt, kon men zelfs

spreken van een regelrechte vliegkoorts.

De jonge Fokker raakte geobsedeerd door de uitdaging van het luchtruim. Hij zette alles op alles om zijn vader te bewegen geld te steken in de bouw van een door hem en zijn schoolkameraden te ontwerpen vliegtuig. Het werkte. Nog geen jaar later, op 31 augustus 1911, vloog Anthony Fokker met een eigen bouwsel rond de toren van de Haarlemse St. Bavo kathedraal als hoofdattractie van de viering van koninginndag. Dat succes was vooral te danken aan Fokkers intuïtieve handigheid in het bouwen van vliegtuigen, een handigheid die hij combineerde met een zich allengs ontwikkelend zesde zintuig voor het vliegen. Tezamen vormden zij de kern van zijn succes in de luchtvaart.

Lift off in Duitsland

Fokkers ster was rijzende, al vertaalde zich dat vooralsnog niet in orders van enige omvang. Min of meer van de hand in de tand levend en terend op zijn vaders vrijgevigheid, rommelde hij wat aan in de marge van het luchtvaartgebeuren in Duitsland. Voor zijn weinige eigen inkomsten was hij afhankelijk van het geven van vlieglessen aan vermogende particulieren, hetgeen weer incidentele bestellingen opleverde.

Die vlieglessen en het vooruitzicht van potentiële cliëntèle brachten hem begin 1912 naar het Berlijnse vliegerterrein Johannisthal, het centrum van de vliegerij in Duitsland. Hier richtte hij, opnieuw met geld van zijn vader, een eigen bedrijfje op: Fokker Aviatik GmbH.

Het idee was een gooi te doen naar orders van het tsaristische leger in Rusland. Vliegemonstraties te St. Petersburg bleven echter zonder succes. Soortgelijke evenementen in Duitsland pakten gunstiger uit. Met zijn uitzonderlijke vaardigheid in het besturen van vliegtuigen, wist Fokker de aandacht te trekken van de Duitse militaire autoriteiten. Zomer 1913 bestelde het Duitse leger tien toestellen, ter waarde van zo'n 300.000 Mark. Met medewerking van de autoriteiten verhuisde zijn bedrijfje van Berlijn naar Schwerin in Mecklenburg. Hier kreeg Fokker alle ruimte om verder te groeien.

Opnieuw werden de benodigde financiële middelen daartoe gefourneerd door vader Herman Fokker, ditmaal met steun van de

taal zo'n 7600 toestellen de Fokker-werkplaatsen. Daarmee behoorde Fokker Aeroplanbau in 1918 tot de top van het Duitse militair-industriële complex.

Waarop berustte dit opmerkelijk succes? Bij de stand van de luchtvaarttechniek vond het ontwikkelen van nieuwe vliegtuigtypes plaats op basis van een trial and error systeem: ruw ontworpen vliegtuigen werden aan de hand van proefvluchten verfijnd tot bruikbare machines. Aerodynamische berekeningen waren hierbij meestal van ondergeschikt belang; het vermogen van de testpiloot om het gedrag van het vliegtuig te kunnen 'aanvoelen' was cruciaal. Fokker, geboren testvlieger, excelleerde daarin.

Uit het grote aantal (ca. 110) verschillende prototypen dat hij met zijn technische staf tussen 1914 en 1918 voortbracht, wist hij de meest veelbelovende toestellen te selecteren voor serieproductie. Zelf nog maar midden twintig, stond Anthony Fokker bovendien dicht bij de leeftijdsgenoten aan het front die zijn vliegtuigen bestuurden. Meermalen werd hij in zijn luitenantuniform gesignaleerd op de Duitse vliegvelden in bezet Frankrijk om uit de eerste hand te vernemen wat er aan zijn toestellen nog te verbeteren viel. Mede door die aanpak waren zijn producten zo succesvol, dat zijn D.VII-jachtvliegtuig het enige bij name genoemde wapen was dat als direct aan de geallieerden over te dragen krijgsmaterieel in de wapenstilstandsovereenkomst van 11 november 1918 werd genoemd.

De Fokker D-7.

familie en enkele bekenden. Op 7 juli 1914 resulteerde dat in de oprichting van de Fokker Aeroplanbau GmbH, te Schwerin met een maatschappelijk kapitaal van 300.000 Mark, het totaalbedrag van de orderportefeuille. Gezien de aard van de onderneming was dat niettemin een hoogst risicovolle deelname.

Maar terwijl het geluk een maand later tallozen in de steek zou laten, bracht het uitbreken van de wereldoorlog voor Fokker de definitieve doorbraak. De ontdekking van de mogelijkheden van het nieuwe luchtwapen maakte de bedreven knutselaar binnen het jaar tot groot-ondernemer. Aan het einde van de oorlog werkten er bij Fokker in Schwerin (vliegtuigen), Frankfurt (vliegtuigmotoren), Berlijn-Reinickendorff (vliegtuigbewapening) en Travemünde (watervliegtuigen) zo'n slordige 6000 mensen. Fokker had daarnaast nog een dochteronderneming in Boedapest.

Tot aan de wapenstilstand verlieten in to-

Artikel IV luidde:

'Abandon par les Armées Allemandes du matériel de guerre suivant en bon état: 5.000 canons (dont 2.500 lourds et 2.500 de campagne), 25.000 mitrailleuses, 3.000 minenwerfer, 1.700 avions de chasse et de bombardement, en premier lieu tous les D.VII et tous les avions de bombardement de nuit, à livrer sur place aux troupes des Alliés et des Etats Unis, - dans les conditions de détail fixées par la Note Annexe n° 1 arrêtée au moment de la signature de l'Armistice.'

Held in Nederland

Betere reclame voor zijn machines kon Fokker zich niet wensen, maar de vermelding in de wapenstilstandsovereenkomst maakte ook duidelijk dat er voor Fokker Aeroplanbau zwaar weer op komst was. Terwijl de strekking van de geallieerde

vredesvoorwaarden in Duitsland langzaam begon door te dringen, nam Fokker een dramatische beslissing: hij zou zijn bedrijf overbrengen naar Nederland! Nog voordat de geallieerde controlecommissie die op de ontmanteling van de Duitse oorlogsindustrie moest toezien Schwerin bereikte, had Fokker voorbereidingen getroffen die hem in januari en februari 1919 in staat stelden om zo'n 280 gevechtsvliegtuigen, 400 vliegtuigmotoren en een belangrijk deel van zijn fabrieksinventaris op een zestal treinen te zetten en bij Oldenzaal over de grens te rijden. Met stomheid geslagen Nederlandse grenswachten wisten niets beters te doen dan de transporten te laten passeren.

Blij op die manier voor het neutrale Nederland een eigen leverancier van hoogwaardig defensie-materieel in huis te halen, verwelkomde de regering Fokker met open armen. Zijn Nederlandsche Vliegtuigenfabriek - om voor de hand liggende politieke redenen werd de naam Fokker buiten de oprichtingsakte gehouden, al bezat Anthony Fokker zelf bijna alle aandelen - maakte in de nazomer van 1919 een begin met de assemblage van de uit Duitsland meegevoerde vliegtuigen; ze werden geleverd aan de Luchtvaart-Afdeeling van het Nederlandse leger. Leveranties - aanvankelijk vanuit Schwerin - van verkeersvliegtuigen aan de pas opgerichte KLM volgden. De verbinding Fokker/KLM werd vervolgens publiekelijk geparafeerd als gulden combinatie van technologisch kunnen en nationaal prestige.

Fokker zelf, die zich tijdens de oorlog gemakshalve tot Duitser had laten naturaliseren (en in 1939 als Amerikaans staatsburger zou overlijden), deed ook nadrukkelijk zijn best als Nederlander voor het voetlicht te treden. Samen met KLM-directeur Albert Plesman groeide hij uit tot een nationale held. Dat er tussen beide bedrijven en personen onder de oppervlakte een schier eindeloze reeks conflicten werd uitgevochten, bleef voor het publiek onbekend.

In de vreedzame verhoudingen van de jaren twintig was het begrijpelijk dat Fokkers naamsbekendheid vooral gekoppeld werd aan zijn succesvolle serie verkeersvliegtuigen. Met de KLM als min of meer vaste afnemer en launching customer, verwierven zijn civiele producten wereldfaam. Voor tal van recordvluchten leverde Fokker de vliegtuigen. Niettemin waren de productieaantallen van militaire toestellen beduidend hoger. In de eerste

tien jaar na de oorlog bouwde Fokker er in Amsterdam ruim 800, tegen zo'n 250 verkeersvliegtuigen. Het overgrote deel van deze machines ging naar het buitenland, waar in vele gevallen ook nog aanvullende licentie-productie plaats vond.

Lang niet alle militaire orders waren evenwel legaal. Zo zag Fokker er geen been in om de in het Sovjet-Russische Lipetzk gelegerde clandestiene Duitse luchtmacht te voorzien van meer dan 100 gevechtsvliegtuigen, daarmee het Verdrag van Versailles ontduikend. De Duitsers, immers, hadden meegewerkt aan de verhuizing van zijn bedrijf naar Nederland. Fokker had nog wat goed te maken!

Amerika!

Dergelijke grote leveranties stelden Fokker in staat het Amsterdamse bedrijf binnen vijf jaar uit te laten groeien tot Europa's leidende vliegtuigindustrie. Zijn blik reikte echter verder.

Ofschoon hij zich gedwongen zag zijn Duitse bedrijf - na de militaire ineenstorting omgedoopt tot het neutraal klinkende Schweriner Industrie Werke - onder te brengen in een sterfhuisconstructie (in 1923 in liquidatie uitmondend), bracht Amerikaanse militaire belangstelling voor zijn vliegtuigen hem ertoe de bakens te verzetten en deze nieuwe markt aan te boren. Begin 1922 resulteerde dit in de oprichting van de Netherlands Aircraft Manufacturing Company te New York. Deze kwam onder leiding te staan van Robert Noorduyn, een geëmigreerde Nederlandse werktuigbouwkundig ingenieur.

Fokker ging aldus behoren tot het selecte rijtje Nederlandse bedrijven, aangevoerd door Shell, Philips en AKU, met internationale vestigingen.

Twee jaar later, in mei 1924, werd de Netherlands Aircraft Manufacturing Company omgevormd tot Atlantic Aircraft Corporation en van nieuw kapitaal voorzien door Fokker en een aantal New Yorkse zakenlieden.

Hiermee begonnen Fokkers hoogtijdagen. In de tweede helft van de jaren twintig vertegenwoordigden Fokkers vliegtuigen het uiterste dat op basis van tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde bouwwijzen en ervaringsgegevens kon worden bereikt. Business was booming. Niettemin zag Fokker zich rond 1925 zowel in Nederland als in de Verenigde Staten genoodzaakt technisch hoog-geschoolde ontwerpers in dienst te nemen om zijn producten technisch te vervolmaken. Dit leidde aan beide zijden van de Atlantische Oceaan tot opmerkelijke commerciële successen, met name voor Fokkers verkeersvliegtuigen.

Het mag een cynische speling van het lot worden genoemd dat deze successen tegelijkertijd het begin inluiden van zijn ondergang als vliegtuigconstructeur.

Twee oorzaken lagen hieraan ten grondslag. Enerzijds bond de ondernemer-financier-constructeur Fokker, deels uit vrees om zijn greep te verliezen op de producten die zijn naam droegen, deels uit koppige weerbarstigheid en verzet tegen het onbekende, zijn medewerkers vast aan de door hemzelf tijdens de oorlog beproefde constructieconcepten. Dit hield in dat Fokkervliegtuigen dienden te bestaan uit een romp van gelaste staalbuizen, bekleed met linnen en voorzien van houten vleugels. Andere constructiewijzen, die veel theoretisch vooronderzoek vroegen, zoals de rond 1930 in zwang komende metaalbouw, gingen zijn technische kennis te boven en werden derhalve consequent buiten de deur gehouden.

Anderzijds maakte het commercieel suc-

American adventure 1929.

LITERATUUR

Jan Blokker, Als de dag van gisteren: 'Ongeschikt voor film of strip', *De Volkskrant* 13 maart 1982.

Marc Dierikx, *Bevlogen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen* (Houten 1986).

Anthony H.G. Fokker & Bruce Gould, *The Flying Dutchman. The life of Anthony Fokker* (New York 1931).

Elsbeth E. Freudenthal, *The aviation business. From Kitty Hawk to Wall Street* (New York 1940).

Henri Hegener, *Fokker - The man and the aircraft* (Letchworth 1961).

Herinneringen en Dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954, uitgegeven door Joh. de Vries (Groningen 1970).

Joh. de Vries, 'Het economische leven in Nederland, 1918-1940', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 14 (Haarlem 1979).

ces in de Verenigde Staten van Fokkers Atlantic Aircraft Corporation het bedrijf tot een doelwit voor corporate raiders.

Een en ander raakte in een stroomversnelling nadat Charles Lindbergh, een tot dan toe onbekende jonge piloot van de Amerikaanse posterijen, er in mei 1927 als eerste in was geslaagd een solovlucht over de Atlantische Oceaan te voltooien. De lawine aan publiciteit die hierop volgde, maakte de luchtvaart voor Amerikaanse kranten maandenlang tot voorpagina-nieuws. Lindbergh zelf werd op slag gebombardeerd tot een volksheld van welhaast mythische proporties. Op de toch al gespannen beurs van Wall Street ontstond een boom in luchtvaart-aandelen. Ook Fokker leek hiervan te gaan profiteren.

In december 1927 sloot hij een overeenkomst met een groep investeerders uit de staat West Virginia. Ze waren bereid om \$4.000.000 op tafel te leggen als kapitaaluitbreiding voor Atlantic, zulks in ruil voor toezeggingen van Fokker een deel

Maar wat goed was voor het bedrijf, was daarom nog niet goed voor Fokker persoonlijk. Nog geen tien maanden later raakte hij de controle over zijn Amerikaanse onderneming kwijt - definitief, naar zou blijken. Via een aantal onderhandse transacties kwam de meerderheid van de aandelen Fokker Aircraft in handen van de Richfield Oil Company en de daarmee geaffilieerde luchtvaart-holding Western Air Express. (Anthony Fokker zelf bezat 20%). De Richfield/Western combinatie introduceerde de aandelen Fokker enkele maanden later op de snel stijgende curb exchange van Wall Street. De gevolgen lieten niet lang op zich wachten. In de week van 10-17 mei 1929 viel Fokker Aircraft, inmiddels uitgegroeid tot een van Amerika's grootste vliegtuigbouw concerns en op het hoogtepunt van zijn industriële ontwikkeling, ten prooi aan een vijandige overname door automobielgigant General Motors.

Anthony Fokkers rol in de Amerikaanse vliegtuigbouw was daarmee nagenoeg uitgespeeld. General Motors wenste hem alleen nog te houden als titulair 'technisch directeur'. Meer dan een vijfjarig afkoopcontract voor een mager ogend salaris van \$50.000 per jaar zat er voor hem niet meer in. Iets meer dan een jaar later, op 18 juni 1930 en temidden van een inzakkende economie, verdween ook Fokkers naam uit het bedrijf. Teneinde de broodnodige ervaring in huis te halen met de in de luchtvaart snel opgang makende metaalbouw, liet General Motors Fokker Aircraft fuseren met de Amerikaanse tak van de Duitse vliegtuigbouwer Dornier tot de General Aviation Corporation. Weer een jaar later - General Aviation boekte inmiddels verliezen van zo'n twee miljoen dollar per jaar - trok Anthony Fokker na een fikse rel de onvermijdelijke conclusie dat hij niet langer gewenst was en stapte op. Voor de vliegtuigbouwer Fokker eindigde het Amerikaanse avontuur daarmee in complete frustratie.

Malaise in Nederland

In Nederland stond de zaak er niet veel beter voor. Ook hier liep Fokker na 1930 op tegen de limieten van wat met zijn bouwwijze mogelijk was. In het internationaal-politieke klimaat dat in de jaren 1929-1934 beheerst werd door ideeën en discussies inzake ontwapening, was de markt voor militaire vliegtuigen miniem. Van zijn civiele typen F.IX, F.XII en F.XVIII werden er in totaal niet meer dan zo'n 25 verkocht (waaronder licenties).

Dr. A. Plesman en Anthony H.G. Fokker in 1925(?)

van zijn productie over te hevelen naar een nieuw te bouwen fabriek bij de stad Wheeling (W. Virginia). Anthony Fokker ging accoord op voorwaarde dat zijn verminderde zeggenschap over het bedrijf - tot dan toe was Fokker zelf behalve directeur ook steeds meerderheidsaandeelhouder geweest - gecamoufleerd zou worden door Atlantic om te dopen tot Fokker Aircraft Corporation of America.

kleio

nummer 4/91
pagina's 10 en 11

Terwijl men bij Fokker alle hoop vestigde op het zoveel mogelijk met bestaande technieken ontwikkelen van een grote machine voor lange-afstands luchtverkeer naar Nederlands-Indië, zakte de Nederlandsche Vliegtuigenfabriek steeds verder in het moeras. Vanaf 1930 werd er met verlies gewerkt; het personeelsbestand liep terug van ca. 600 in 1929 tot een absoluut dieptepunt van 62 in december 1932.

De doodklap kwam met het verschijnen van het revolutionaire, geheel uit metaal geconstrueerde Douglas DC-2 verkeersvliegtuig in de Verenigde Staten, eind 1933. Binnen een jaar droogde de gehele markt voor Fokkervliegtuigen op. De KLM, het eeuwige geruzie met Fokker beu, was de eerste om hem te laten vallen en bestelde in 1934 maar liefst 14 Douglas-machines. Anthony Fokker, die zich altijd meer thuis had gevoeld tussen mechaniciëns die met de handen vol olie het 'echte' werk deden dan tussen met de rekenlineaal over een tafel gebogen constructeurs, had als vliegtuigbouwer afgedaan.

Wél slaagde hij er nog in zich in een positie van tussenverkoper te wringen voor de contacten tussen de KLM en Douglas. Het leverde hem bepaald geen windeieren op, maar ging wel ten koste van het laatste restje vertrouwen tussen hem en de KLM. De Nederlandse regering, bevreesd om het voortbestaan van een vliegtuigproducent van eigen bodem, zag deze ontwikkeling met lede ogen aan, maar was, gegeven het economische klimaat van die tijd, niet bij machte iets te ondernemen. Een in 1933 van Rijksweg benoemde Commissie

Bevordering Vliegtuigindustrie zag uiteindelijk ook geen duidelijke uitweg voor het bedrijf. Pas met de komst van een nieuwe, energieke onderdirecteur in november 1935, J.E. van Tijen, en het zich steeds meer terugtrekken van Anthony Fokker zelf, kwam er weer wat beweging in het bedrijf. De oplopende internationale spanningen en de op gang komende Europese herbewapening in de tweede helft van de jaren dertig haalden Fokker toch nog uit het slop.

Fokker als persoon

De zes jaren tussen 1929 en 1935 moeten voor Anthony Fokker zelf de zwaarste uit zijn leven zijn geweest. Zijn professionele ondergang stapelde zich bovenop rampspoed in de persoonlijke sfeer. Fokker was gemankeerd in zijn omgang

met anderen. Dat gold in het bijzonder op het persoonlijk vlak. Zijn eerste huwelijk, maart 1919, met de Duitse generaalsdochter Elisabeth von Morgen, die hij enkele jaren tevoren bij het zeilen op de Berlijnse Wannsee had leren kennen, liep oktober 1925 op een scheiding uit. De echtelieden waren toen al ver van elkaar vervreemd. De 'workaholic' Fokker, die zich mono-maan wierp op alles wat met vliegen van doen had, was - ook naar eigen zeggen - ongeschikt voor het huwelijk. Het had er beslist de schijn van dat hij het gezelschap van zijn echtgenote meed. Alleen op zijn eerste Amerikaanse reis, 10 november 1920 tot 8 januari 1921, nam Fokker zijn vrouw mee.

En zijn onvermogen (of was het onwil?) tot huiselijkheid uitte zich in meer zaken. Fokker placht op alle uren van de dag of de nacht thuis te komen, te werken, te eten of te slapen. Zijn conversatie beperkte zich bij voorkeur tot technische aspecten van vliegtuigen en boten. Schepen vormden zijn tweede liefde. Varen was zijn voornaamste bron van ontspanning. Bij gespreksonderwerpen die hem niet boeiden placht hij zijn desinteresse te demonstren door botweg de ogen te sluiten en in te slapen. Alleen met zijn moeder had hij gedurende zijn hele leven een hechte band.

Nadat Fokker zich september 1925 metterwoon in de Verenigde Staten vestigde, onderhield hij die band per telefoon. Schrijven ging hem slecht af.

Zijn tweede vrouw, de Canadese Viola Austman, een fervent luchtvaartenthousiaste, met wie hij in het voorjaar van 1927 in alle stilte in het huwelijk trad, dreef hij met zijn gedrag tot ernstige depressies, die haar anderhalf jaar later in een psychiatrisch ziekenhuis deden belanden. En toen ze daarvan op 8 februari 1929 terugkeerde, presteerde Fokker het die dag bijzonder laat thuis te komen, het klaargemaakte herenigingsdiner te negeren en als een blok op bed in slaap te vallen. In haar wanhoop sprong Viola uit het raam van hun New Yorkse flat en werd even later dood op het trottoir gevonden. Viola's wanhoopsdaad moet Anthony Fokker diep hebben getroffen. Een liefdevol-ingetogen grafmonument kon het gebeurde niet ongedaan maken.

Haar dood luidde een ommekeer in in zijn leven. Luttele maanden later verdween zijn naam uit de Amerikaanse luchtvaart, doordat General Motors zijn Fokker Aircraft Corporation overnam. Fokker verzette zich er niet tegen. Machteloos moest hij vervolgens toezien hoe hij door de auto-

mobieligigant meer en meer op een zijspoor werd gerangeerd.

Juli 1931 trok hij daaruit de uiterste consequentie. Moegestreden en gefrustreerd stapte hij op.

Zijn vitaliteit was tanende. Zijn Nederlandse bedrijf, waar hij als eigenaar-directeur kon doen en laten wat hem goeddacht, verwaarloosde hij. Ook zijn gezondheid ging hem parten spelen: een chronische sinesitus, tweeweg gebracht door twintig jaar vliegen in open cockpits, ontam hem steeds meer het plezier in het besturen van vliegmachines; zijn constante snoeplust - Fokker was verder geheel onthouder - leidde duidelijk zichtbaar tot gewichtstoename. Langzaam maar zeker ontglipte hem zijn kwajongensachtige bravuur. Fokker, die er ondanks zijn zonderlinge omgangsvormen bijzonder van genoot om luchtvaartvrienden te onderhouden, werd gaandeweg een teruggetrokken, wat vereenzaamd persoon. Dat reflecteerde zich in het feit dat hij steeds verder buiten New York ging wonen en meer tijd doorbracht in zijn Zwitserse winterchalet te St. Moritz. Toepasselijk stond zijn laatste huis, in Nyack-on-Hudson en Undercliff Manor geheten, aan het einde van een doodlopende weg.

Hier was het dat hij op 1 december 1939 onwel werd. Na drie weken in semi-comateuse toestand te zijn verpleegd in het Murray Hill Hospital te New York, overleed Anthony Fokker in de vroege morgenuren van 23 december. Zijn stoffelijk overschot werd gecremeerd; de as in januari 1940 naar Nederland overgebracht en 3 februari 1940 op de begraafplaats Driehuis-Westerveld bij Haarlem ter aarde besteld.

Wat is er mis met geschiedenis?

Niet lang geleden woonde ik een internationaal congres in Zuid-Duitsland bij en luisterde daar naar de voordracht van een buitenlandse professor. Zonder dat deze dat zelf zo precies beseft deelde hij de mensheid in drie groepen in. Allereerst zijn er de beroepshistorici - kennelijk de 'happy few' -, en verder, min of meer bij adoptie, degenen die op de juiste wijze van het geschiedenisonderwijs weten te profiteren. Voor deze groepen was hij royaal met karakteristieken als 'kritisch' en 'rationeel'. Dan is er nog een andere groep die hij op een wat vage manier omschreef, van mensen die de neiging vertonen de geschiedenis te 'demoniseren' en te 'mythologiseren'. In zijn ogen is dat uiterst verwerpelijk en in strijd met het rationele en kritische karakter dat de geschiedenis behoort te hebben. Toegegeven moet worden dat hij daarmee geheel en al in de gedachtengang van onze tijd past: een van onze voornaamste slagwoorden is immers 'ontmythologiseren', waarachtig niet alleen op historisch gebied.

Een derde, naar te vrezen valt, onafzienbaar grote groep is die van de mensen wier interesse beperkt blijft tot gedenkdagen. Dan komen ze bij elkaar, horen een redevoering of wat aan en pinken een traan weg. Vervolgens gaan ze naar huis en vergeten voor de rest van het jaar de hele geschiedenis. Die hebben dus helemaal geen historisch bewustzijn!

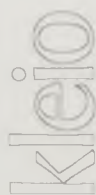
Wat de professor in het geheel niet bemerkte was dat hij zelf ook aardig aan het mythologiseren was. Zo'n indeling in drieën is namelijk een vast bestanddeel van alle mogelijke esoterische, dat wil zeggen gesloten of geheime genootschappen met een elitair of autoritair karakter. Zo ook hier! Er bestaat een kleine groep van kenners, van ingewijden. Tot deze groep krijgt men enkel toegang door het verwerven van kennis en kunde: die kennis is identiek met de waarheid, want ze is het kind van ratio en 'kritische Vernunft'. Historici fungeren als de priesters en profeten van de historische waarheid, of, zoals Dwight D. Hoover eens zei, als 'wereldlijke theologen'.

Vervolgens is er die geweldig grote groep van enigmatische geïnteresseerden die zich er maar goedkoop van afmaken. Met behulp van goed onderricht, goede vorming, goede voorlichting zouden deze verdoolde zielen wellicht nog gered kunnen worden. Maar buiten deze twee concentrische kringen, de kleine en de grote, bevindt zich de 'massa damnata', de groep van de echte buitenstaanders (de buiten het heiligdom staanden), van de vijand in wezen, van hen die heel iets anders met de historie voor hebben dan haar rationeel en kritisch te ontleden en ook allerminst bereid zijn dat te leren.

Wat deze professor naar voren bracht deed me denken aan een passage in Fest's grote biografie van Hitler. *"De grandioze fantasmagorieën die uitliepen op de eschatologische nevel van wereldondergangen en rassenschemeringen waren juist zo zijn (Hitlers) terrein als het taai, sluw en koelbloedig geënceneerde alledaags gebeuren - een merkwaardige combinatie van de visionair en de tacticus. Het tussenliggend gebied van veelomvattend geplande, geduldig bedreven politiek daarentegen, de ruimte van de geschiedenis, bleef hem vreemd."*

Mooi gezegd, met voldoende moeilijke woorden, zoals 'fantasmagorieën', om de burger aan het verstand te brengen dat hier onfeilbare waarheid wordt gesproken - al weet ik zelf absoluut niet wat 'rassenschemeringen' zijn. Als we nu 'ns een keer kritisch naar de kritische historicus kijken, dan blijkt zonneklaar dat Fest zich ergert - aan Hitler. Deze behoort thuis in het benedengebied waar zowat iedereen hem gezelschap houdt, daar waar de mensen hun zaken behartigen met een combinatie van gezond verstand en boerenslimheid en met een minimum aan historisch bewustzijn; men kan hem echter ook daar aantreffen waar mythe en demonie de overhand hebben.

Maar waar een fatsoenlijke historicus hem hebben wil, daar is hij niet. De Führer verschijnt niet op onze computerschermen en reageert niet op onze detectors. Hij

mijdt 'de ruimte van de geschiedenis'. En dat maakt Fest boos, want deze professional weet precies hoe lang en hoe breed die ruimte is. De mogelijkheid dat onze schermen niet breed genoeg zijn, onze detectors niet voldoende gevoelig, en onze ruimte te beperkt, overweegt hij in het geheel niet.

Onze normen

Het zal wel duidelijk zijn wat ik bedoel. Wij hebben een fraai georganiseerde geschiedwetenschap met een erkende academische status, ruim voorzien van leerstoelen, instituten, bibliotheken, handboeken, vaktijdschriften, verenigingen en congressen; ze is keurig onderverdeeld in een (groeïend) aantal deelgebieden en kan bogen op een omvangrijke produktie van wetenschappelijke literatuur. Bij dit hele stelsel behoort ook het moderne geschiedenisonderwijs, zoals dit in de loop van de negentiende eeuw is ontstaan en waaraan iedereen zonder uitzondering minstens een jaar of vijf deel heeft, omdat het al op de basisschool begint en doorgaat in het voortgezet onderwijs.

Alle docenten van dit onderwijs zijn vertegenwoordigers van de 'officiële' academische wetenschap. Immers, al zijn ze zelf niet allen ter universiteit getogen, hun docenten aan de opleidingsinstituten zijn gevormd naar de normen en modellen van die wetenschap. De leerboeken die in het onderwijs in gebruik zijn, ook die van de basisschool, zijn alle ingericht naar diezelfde normen en modellen, ook al zijn ze min of meer (niet te zeer!) aangepast aan het bevattingsvermogen van de leerlingen.

De normen kennen we allemaal. Ze zijn immers ons vlees en bloed! Geschiedbeoefenaren, die naam waardig, inclusief geschiedenisdocenten op elk niveau, zijn bovenal 'kritisch', het wetenschappelijk sjibbolet sinds de dagen van Kant en Hegel. We onderscheiden scherp tussen waar en onwaar, tussen propaganda en de feiten, tussen 'Dichtung' en de werkelijkheid, tussen mythe en nuchtere constatering. We verifiëren en falsifiëren, ontdekken het positieve, verwerpen het negatieve, en stellen met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid vast 'wie es eigentlich gewesen'.

Op praatjes en overleveringen gaan we niet af, neen, we gaan naar de bronnen en bevragen die hardnekkig net zo lang tot ze hun geheimen prijsgeven. Juist zoals een gehaide politie-inspecteur hebben we zo onze middelen om de bronnen aan het praten te krijgen (en ook voor ons is elke

bron in eerste aanleg 'verdacht'). We zijn objectief en geen partijgangers, van niets en niemand; zonder aanzien des persoons stellen we de historische waarheid vast. Bovenal zijn we, als erfgenamen van de Verlichting rationeel; het kritische verstand is ons instrument en onze maatstaf. Van wat irrationeel is moeten we niets hebben; we laten ons niet van de wijs brengen door mythologie, ideologie, politieke strevingen, religieuze beweringen en kerkelijke dogma's.

Ja, het is werkelijk heel indrukwekkend waar we mee bezig zijn! Hierbij vergeleken steekt alle vroegere geschiedschrijving wat armzalig af, van de bijbelse geschiedenis af tot en met de middeleeuwse historiografie en nog latere. We maken een uitzondering voor Thucydides, de werkelijke 'vader van de geschiedenis', in plaats van Herodotus met zijn leuke verhalen; hem vinden we eigenlijk een beetje zielig. De duitse 'Althistoriker' Jacoby vond zelfs dat Herodotus de historische feiten geringschatte - dit niettegenstaande het feit dat de griekse historograaf jarenlang de halve wereld heeft rondgereisd om uit de eerste hand gegevens te verzamelen. "*Herodotus was nog ver verwijderd van het ideaal van de geschiedschrijving*", aldus Jacoby; eigenlijk deed hij niet veel meer dan "*details kunstig aan elkaar rijgen*". Dat moeten we even vasthouden: dat er kennelijk een 'ideaal van geschiedschrijving' bestaat.

Schrijven voor de 'in-crowd'

Desniettemin lijkt er iets niet te kloppen. Het academisch-historisch bedrijf blijft voor het publiek (ontwikkelde mensen niet uitgesloten) onbereikbaar; het overgrote deel van de historische produktie wordt geschreven voor de 'in-crowd' en bereikt verder niemand. Dat schijnt trouwens zo te moeten, want als een boek wel succes heeft wekt dit de argwaan der vakbroeders op. Wat in de smaak van het (in wezen verachte) grote publiek valt kan niet deugen.

We zijn het nu vergeten, omdat elke buitenlandse collega onmiddellijk zijn naam noemt als die van de enige nederlandse historicus die hij kent, maar toen Huizinga's wereldberoemde *Herfstij der middeleeuwen* verscheen, was de ontvangst niet overmatig positief. Huizinga was eigenlijk een amateur, geen vakhistoricus, omdat hij is opgeleid als sanskritist (in het Zuid-Oost-Azië Instituut van de UB te Amsterdam heb ik toevallig on-

langs zijn dissertatie in handen gehad - helaas is deze kostbare bibliotheek nu naar het Tropeninstituut overgebracht). Huizinga's meesterwerk heeft geen verklarende noten en geen bibliografie; zijn hoofdstukken dragen ongebruikelijke titels zoals 's'Levens felheid' of 'De droom van heldendaad en liefde'. Was dit eigenlijk niet meer een roman? De openingszin "*Toen de wereld vijf eeuwen jonger was, hadden alle levensvormen veel scherper uiterlijke vormen dan nu*" leek dat vermoeden te bevestigen.

Een hedendaags geschiedschrijver die ook niet altijd voor vol wordt aangezien, Lou de Jong, zei onlangs dat hij er wat voor geven zou, als hij zo'n zin zou kunnen schrijven.

Ik ben ervan overtuigd dat veel van de kritiek op De Jong's magnum opus - "*een monument van na-oorlogs onvermogen*", schreef Trienekens in dit blad - voortkomt uit het feit dat hij veel succes heeft bij het publiek.

Ja, wat een kunst! Als je over de Tweede Wereldoorlog begint is het immers altijd raak! Maar Schama's boek *The Embarrassment of Riches* gaat niet over die tijd en is toch een publiek succes. Niet tot genoegen van de historici!

De *Bijdragen* van het NHG (dl. 104, 1989, afl. 1) wijdt er een 'discussiedossier' aan waarboven staat 'The Dangers of Unscientific History'. Voordat je bent beginnen te lezen staat al vast dat het boek 'onwetenschappelijk' is. Ik dacht dat we niet aan propaganda deden? Schama schreef in zijn voorwoord dat "*geschiedenis ernaar moet streven een kunst te zijn voordat ze kan pretenderen een wetenschap te zijn*". Hij beweert natuurlijk geenszins dat geschiedenis geen wetenschap is, maar hij geeft een bepaald hiërarchie aan waarin de wetenschap geen 'pride of place' krijgt. Schama's britse collega J.L. Price herleidt dit onmiddellijk tot (Schama's) 'voorkeur voor effect boven waarheid'. "*Zijn artistieke pretenties (sic) staan hem in de weg bij het leveren van een succesvol historisch verslag van zijn onderwerp*."

Een opmerkelijk staaltje van de boosaardige en beledigende manier waarop boeken soms worden besproken! Net als Jacoby een eeuw geleden weet Price precies wat het ideaal is: wat we nodig hebben is niet een literair werk, maar een verslag ('account'). 'History as fiction', dat moet niet. Schama heeft een veel te weids onderwerp gekozen, vindt Price, dat leidt onherroepelijk tot selectief gebruik van de evidentie.

Hier blijkt de neurotische voorkeur van de historicus voor kleine onderwerpen van gespecialiseerde aard; dan kan men werkelijk zo goed als al het bronnenmateriaal gebruiken. Overigens spreekt deze criticus zichzelf enkele zinnen later weer tegen met de bewering dat Schama het punt in kwestie verduistert 'met een vloed van evidentie'.

Van nederlandse zijde doet E.O.G. Haitsma Mulier nog een duit in het zakje. Schama's 'barokke taalgebruik' ligt ook hem niet; de lezer voelt zich eigenlijk 'met een kluit in het riet gestuurd'. Toegegeven, "*Schama heeft een bijzonder interessant boek geschreven*", maar het is wel een erg persoonlijk boek geworden in die zin dat het duidelijk 'an interpretation' (geciteerd uit de ondertitel) betreft. Wederom de suggestie dat er zo iets als de interpretatie zou bestaan. Haitsma Mulier is niet zo zuur als Price. "*Het grote publiek zal uit dit boek veel leren*" (ja, weet dat veel!). Sterker nog, en nogal verrassend, "*ook de specialist treft er veel nieuws in aan*". Maar waarom dan toch die reserve, dat gevoel van onbehagen in Schama's cultuur? Omdat "*de geschiedwetenschap tracht aan ... te geven waar de grens ligt tussen een redelijk getrouwe weergave van het verleden en literaire beeldvorming. Het lijkt of Schama hier soms toch wel heel onbekommerd overheen is gestapt*".

Wederom wordt hier kanonisch vastgesteld dat 'een redelijk getrouwe weergave van het verleden' 'literaire beeldvorming' en soortgelijke vormen van interpretatie (mythische, religieuze) uitsluit. Wat voor deze critici absoluut vaststaat is dat er maar één manier bestaat om geschiedenis te schrijven, de rationeel-kritische. Daar ligt de grens die hij niet overschrijden wil en mag. Aan de andere kant van die grens begins het niemandsland.

De verborgen angsten van de historicus

In *NRC/Handelsblad* van 26 augustus 1989, in het zaterdags boekenbijvoegsel, stond een bespreking van Jonathan I. Israel's boek *Dutch Primacy in World Trade*, van de hand van prof.dr. P.W. Klein, hoogleraar algemene geschiedenis aan de RU Leiden. "*Een mooischrijver is Israel niet. Ook is hij geen verhaaltjesverteller à la Schama; hij is gewoon de vakman die zijn ambacht tot in de puntjes verstaat*."

Dat weten we dus meteen: een historicus vertelt geen verhaaltjes en is geen 'mooischrijver'. Dat dit laatste een onbedoeld compliment voor Schama is en een punt tegen Israel beseft de hooggeleerde recensent blijkbaar niet. Hier weer die neurotische afkeer van al wat naar literatuur zweemt die de hedendaagse 'vakman' zo kenmerkt (en die hem afsnijdt van elk contact met het publiek).

Dat gebrek aan 'mooischrijverij' blijkt overigens helemaal geen nadeel, want "*de echte liefhebber zal zich net zo min door hem laten vervelen als de deskundige*."

Wederom de befaamde driedeling die we al eerder zijn tegengekomen: de kring der ingewijden (de professionele historici), de aspirant-ingewijden (de 'echte liefhebbers'), en ... de onwetende en ongeïnteresseerde massa (die niet eens wordt vermeld).

Het is uitermate komisch om te zien dat Klein Israel van precies hetzelfde beschuldigt als waarvan ook Schama wordt aangeklaagd. "*Intussen werkt Israel als een slager die zijn worst alleen vult met de hem passende ingrediënten. Elke 'fase' stopt hij vol met precies de feiten en gegevens die zijn gelijk bevestigen*."

Desniettemin is "*Israel ... een historicus om jaloers op te zijn*"; hij is immers een 'vakman'!

Je vraagt je af of achter dat vertoon van zelfverzekerdheid, die verachting van ieder die de geschiedenis op een andere manier aanpakt, niet een zekere nervositeit schuilgaat, ja, wellicht ook angst - angst dat het wellicht toch niet zo goed klopt als we denken. Goethe schreef (in *Wilhelm Meisters Wanderjahre*) dat "*het beste in de geschiedenis (is) het enthousiasme dat zij opwekt*".

Voelen we ons geïrriteerd en teleurgesteld, innerlijk onzeker, omdat onze manier van geschiedenis presenteren bepaald geen begeestering oproept? Zijn we jaloers op degenen -tv-makers bijvoorbeeld - die dat

wel lukt? Toen ik op het congres dat ik in het begin vermeldde denkbeelden opperde gelijk aan deze en sprak over de bekrompenheid en dorheid van het gros van onze historische produktie, viel een duitse hoogleraar me op scherpe toon in de rede. In onheuse bewoordingen verweet hij me dat ik de discussie usurpeerde om mijn complexen te etaleren. Men behoeft toch geen psycho-analyticus te zijn om te bevroeden dat mijn opponens vreesde met onaangename waarheden te worden geconfronteerd.

Een meditatie over de aard van ons vak

Laat ons een weinig mediteren, ja zelfs filosoferen over de aard van ons vak. Nu zegt Owen Chadwick wel (in zijn *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*, 1979 (1975 1), blz. 215) dat "*historici van nature en door gewoonte vaak niet geïnteresseerd zijn in filosofie*", maar laat ons het toch maar eens proberen. Wie weet doet het ons goed!

Als we ons dan die moeilijke vraag stellen wat geschiedenis eigenlijk is - in de zin van 'geschiedwetenschap', zoals die nu is -, luidt het meest voor de hand liggende antwoord dat ze een 'heuristisch systeem' is, dat wil zeggen, een methode om de geschiedenis (de 'res gestae') terug te vinden, op te delven. Dit is van fundamenteel belang, omdat geschiedenis de enige wetenschap is welker object - het verleden - niet meer bestaat. Historici hebben allerlei manieren en technieken om het verleden te achterhalen, maar dat hier uitleggen zou uilen naar Athene dragen zijn.

Voor ons veel belangrijker is de wijsgerige vraag of dat verleden wel achterhaalbaar is. Er bestaan immers mensen - soms niet de eersten de besten - die menen dat historici in feite een fantasie-produkt presenteren, omdat het verleden 'an sich' nu eenmaal definitief weg is. Ik denk echter dat de doorsnee-geschiedschrijver oprecht gelooft dat datgene wat hij beschrijft, bij alle persoonlijke kijk erop, wel degelijk het verleden is. En wie van ons, geschiedenisdocenten, meent dat hij of zij de leerlingen maar wat op de mouw zit te spelden? Zijn we niet allemaal even bang om voor 'verhaaltjesvertellers' versleten te worden?

Overigens, al denken we allemaal zo, het gesignaleerde probleem bestaat wel degelijk. We zullen het hier echter maar laten rusten.

Voorlopig is een tweede fundamenteel

element van meer betekenis: de geschiedschrijving is ook een 'hermeneutisch systeem', dat wil zeggen, het heeft betekenis, het verschaft betekenis, het is 'Sinngebung des Sinnlosen' (volgens Lessing). Hier raakt de historicus in een moeilijk parket. Moderne geschiedwetenschap wil objectief zijn; de waarnemer moet zich afzijdig houden. Nu weet zelfs de natuurwetenschapper met zijn apparatuur van glas en nikkel langzamerhand ook wel dat ook de waarnemer een duit in het zakje doet. En zo weet ook de hedendaagse historioograaf dat zijn (subjectieve) manier van zien en zeggen er heus wat toe doet. Maar de geschiedschrijver zit erger in het nauw dan beoefenaars van andere wetenschappen, omdat hij boter op zijn hoofd heeft. Hoe vaak wordt hij, en niet te vergeten de geschiedenisdocent, er niet van beschuldigd dat hij fanatisme en chauvinisme heeft aangekweekt en aangewakkerd, met als gevolg rassenhaat, fanatiek nationalisme, kettervervolg, en tenslotte ook de vreselijkste oorlogen. Hij waagt zich dus maar niet ver naar voren en dekt zich in met neutraliteit en objectiviteit. Misschien is dit ook de reden waarom de 'vaderlandse geschiedenis' zo algemeen het loodje heeft gelegd, als zijnde blijkbaar de akker waar zulke giftige planten groeien.

Maar hoe neutraal, hoe exact, hoe objectief de weergave van het verleden ook moge uitvallen, aan zingeving, al is het nog zo onbewust en ongewild, ontkomt ze nooit. Vandaar dat Braudel (*La Méditerranée* I, p. 14) kon zeggen dat "verhalende geschiedenis niet is een objectieve of (zelfs) de objectieve methode, maar eerder een filosofie van de geschiedenis".

Geschiedenis als model

Nu komen we tot het hoofdpunt. Moderne geschiedwetenschap functioneert modelmatig, op de manier van een model, ja strikt genomen is ze een model. Men versta mij goed: ik zeg niet dat de geschiedwetenschap zoals elke andere wetenschap modellen hanteert (dat doet ze ook), nee, ik zeg, dat ze een model is.

Wat is een model? Een model is een verkorte weergave van de werkelijkheid. Een maquette van een gebouw of woonwijk is een model, Madurodam staat vol modellen, is zelf een model. Een babypop met alles erop en eraan is een model; het (niet meer geldige) model van een atoom was er een, ontworpen door Niels Bohr.

'Verkort' wil niet zeggen dat een model bij definitie kleiner is dan het origineel. Bohr's atoommodel is veel groter dan een atoom; een fotomodel is net zo groot als het meisje dat dat model is. Nee, de reductie zit hierin dat een model alleen aanschouwelijke (didaktische) waarde heeft. In een maquette van een huis kun je niet wonen, een pop leeft niet, het atoommodel staat stil.

Om het meer abstract te zeggen, een model is een classificeerbaar systeem dat op een nauwkeurig afgesproken manier functioneert en dat bepaalde, definiëerbare producten voortbrengt.

Geschiedenis is een systeem om het verleden terug te vinden (heuristisch) en om het weergevonden verleden betekenis voor heden en toekomst te verlenen (hermeneutisch); het systeem zet verleden in 'geschiedenis' om. Het werkt (uiteraard) systematisch: het heeft bepaalde, aanleerbare werkwijzen, het moet zo en zo, en niet op een andere manier. Het is 'classificeerbaar', dat wil zeggen, je kunt (zoals ik hier tracht te doen) nogal nauwkeurig beschrijven wat het is en doet, en het daardoor tevens onderscheiden van andere systemen. Geschiedenis is een subklasse van de klasse 'wetenschap' en is duidelijk onderscheidbaar van de subklassen biologie, wiskunde, taalwetenschap, etcetera. Als onderdeel van de klasse 'wetenschap' kan men geschiedenis, tegelijk met alle andere subklassen, afperken van de klassen mythologie, godsdienst, politiek, techniek, etcetera.

De manier waarop historici te werk behoren te gaan is ook duidelijk afgesproken. Geschiedenis, geschiedbeoefening, geschiedschrijving, is een 'vak', net als timmerman zijn of kapper; een vak kun je leren, van vakkundige personen. Er bestaan ook handboeken voor dit vak; men denke alleen maar aan het beroemde handboek van Bernheim (1889) dat 'leerboek van de historische methode' heet. Die methode is aanleerbaar: van vijf, zes jaar succesvolle studie aan een opleidingsinstituut krijg je een certificaat dat getuigt dat je nu eigenhandig met die methode kunt omgaan.

Tenslotte brengt het model bepaalde definiëerbare producten voort. 'Definiëerbaar' betekent dat men zulke producten niet licht met andere zal verwisselen. Nu bedoel ik natuurlijk niet dat ook de buitenstaander het verschil moet kunnen zien tussen het telefoonboek of een handboek voor de golfsport (produkten van andere systemen) enerzijds en een historisch voortbrengsel (monografie, artikel in een vaktijdschrift) anderzijds. Nee, maar

waarvoor we wel uitkijken is dat ons historisch produkt geen speculatieve of fictieve indruk moet maken, met andere woorden, geen filosofie moet zijn en geen roman. Tegen bedrijfshuishoudkunde en waterbouwkunde behoeven we ons niet af te zetten; onze gevaarlijke, moerassige nevengebieden zijn wijsbegeerte en mythologie, terwijl theologie de dood in de pot zou betekenen. Daar blijven we vandaan.

Chronologie als bepalend onderdeel van het model

Een buitengewoon belangrijk onderdeel van het model is het chronologisch systeem; dit is in de loop der eeuwen tot buitengewone perfectie ontwikkeld. Voor een fotograaf is het niets bijzonders om met één-duizendste seconde belichtingstijd te werken; voor de sportsman- of vrouw kan een honderdste seconde beslissend zijn. In feite is ons tijdrekenkundig systeem een onderdeel van ons heuristisch systeem. We kunnen alleen maar zeker zijn dat er geschiedkundige feiten zijn geweest doordat we langs de tijdlijn teruggaan om ze op een bepaald moment in het verleden aan te treffen. Ja, we verklaren historische elementen (personen, gebeurtenissen) 'geschiedwaardig' door ze op de tijdlijn te plaatsen, ze een eigen plaats in de historie te geven.

Dit hechten aan de tijdlijn is een belangrijk middel tot verificatie: het maakt iets uit het verleden authentiek historisch. Omgekeerd wordt iets er gefalsificeerd door doordat men er in de chronologie geen plek voor vindt. Zekere marges zijn nog wel aanvaardbaar, maar worden die erg ruim, dan zijn we in de 'voorgeschiedenis' die, zoals het woord al zegt, geen geschiedenis is. En kan iets helemaal niet worden ingepast, dan is het mythologie. Die interesseert zich niet voor chronologie: "er was eens ...", zo beginnen de sprookjes. Het feit dat voor de levensjaren van Zoroaster (Zarathustra) een marge van acht eeuwen (1400-600) moet worden aangehouden (bij gebrek aan dateerbare gegevens) is voor menige onderzoeker voldoende reden zijn bestaan naar het rijk der fabelen te verwijzen.

De voordelen van het model

Het historisch model leidt tot vele belangrijke gevolgen van grote betekenis. Het

maakt veel mogelijk wat twee eeuwen geleden nog niet mogelijk was; het maakt terecht ook veel onmogelijk of zonder betekenis, het bant veel onzin, veel misbruik uit.

Bij de bedienaren van het systeem (en zijn we dat niet allemaal) staan de begrippen die ik in het begin noemde in hoog aanzien: rationaliteit, kritische zin, objectiviteit, verifieerbaarheid. Deze begrippen bepalen het karakter van de moderne geschiedwetenschap, van de geschiedschrijving, van het geschiedenisonderwijs. Dat is ook goed; dat moet zo blijven.

De nadelen van het model

Ons model is reductionistisch; het sluit ook uit. Als elk model is het een verkorte weergave van de werkelijkheid. Daarmee bedoel ik niet dat het eenvoudig onmogelijk is de werkelijkheid integraal te beschrijven. Om te beginnen kennen we de hele historische werkelijkheid niet, maar alleen wat er van over is. En dan weten we vaak nog te veel om het allemaal op te schrijven. Iedere geschiedschrijver selecteert, en moet dat ook, al was het alleen maar om lezer(es) of leerling(e) niet radeloos te maken. Wat ik bedoel met verkorting slaat echter niet op die gegevens die de geschiedschrijver, na ampele overweging en afweging, tenslotte niet in zijn weergave opneemt.

Als verkorte weergave van de werkelijkheid heeft een model altijd iets mechanisch, iets mechanistisch zelfs. Het is levenloos en lijkt daardoor vanzelfsprekend en natuurnoodzakelijk. Men denke maar aan een fotomodel. Zo'n meisje is weliswaar een springlevende jongedame (in zoverre vallen model en werkelijkheid geheel samen), maar wie of wat zij is, haar persoonlijkheid, doet in het geheel niet ter zake. Het model (let wel, het is een 'het', niet een 'zij') wordt totaal in dienst gesteld van de fototechniek en daardoor ook

van het mechanisme van reclame en com-
mercie. Vandaar dat al die modellen er zo
levenloos uitzien.

Dat belooft weinig goeds voor de historische wetenschap die ik immers ook een model heb genoemd! Nogmaals, dit modelmatig historisch mechanisme heeft vele goede wetenschappelijke houdingen aangekweekt; ik wil volstrekt niet terug naar een voorwetenschappelijke geschiedbeoefening, laat staan naar een onwetenschappelijke. Hier gaat het mij echter om andere houdingen die het systeem ook produceert. Ik zal deze eerst kort opnoemen en ze vervolgens, als conclusie, kort omschrijven.

Deze houdingen zijn: fixatie op de chronologische systematisering, sciëntisme, rationaliteit die omslaat in rationalisme, secularisering, het bijgeloof van de vooruitgang en ... arrogantie.

Conclusie

De fixatie op het chronologisch systeem heeft de mening doen post vatten dat het in de geschiedenis vooral daarom gaat. Het grote publiek, en ook onze leerlingen, vereenzelvigen het historisch model, zoals dat op school wordt gepresenteerd (het academische deel ervan kennen ze niet), met het chronologisch systeem.

'Geschiedenis, dat is toch alleen maar jaartallen', hoor je nogal eens. 'Zo, bent u historicus? Dan kent u zeker wel alle jaartallen?' - is dit veelzeggende vraagje u nooit gesteld? Een van de andere mechanische aspecten of onderdelen is het onderverdelen van de geschiedenis in de reeks: oudheid - middeleeuwen - nieuwe geschiedenis. Dat zijn van die containerbegrippen met behulp waarvan alle historische elementen aan een schifting kunnen worden onderworpen. En aan een waardeoordeel, want wat 'middeleeuws' is geldt als verwerpelijk.

Onder 'sciëntisme' wordt verstaan 'verwetenschappelijking, dat wil zeggen dat de wetenschappelijke werkwijze exclusief wordt geacht. Geldig is alleen wat op de manier van de wetenschap wordt vastgesteld. Dat betekent onder andere dat het niet mogelijk wordt geacht dat literatuur, romans bijvoorbeeld, of films, een betekenisvolle interpretatie van het verleden kunnen geven. Dat de geschiedschrijving door deze soort van interpretaties opzij te schuiven zichzelf aanmerkelijk verarmt wordt niet beseft.

De hooggeprezen rationaliteit wil nog wel eens omslaan in rationalisme, dat wil zeg-

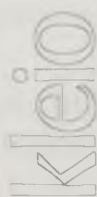
gen dat datgene wat niet strikt rationeel is als niet 'geschiedwaardig' wordt beschouwd. Het gevolg is de uitermate geringe belangstelling die de huidige geschiedwetenschap heeft voor al wat religie, mystiek en mysterie is; zaken van deze aard worden als principiële irrationaliteit beschouwd. Weliswaar worden ze wel eens geacht als object van historisch onderzoek te kunnen dienen, maar ze worden niet geacht een zelfstandige bijdrage aan de interpretatie van heden en verleden te kunnen leveren.

Dit leidt tot een verregaande secularisering van zowel wetenschap als onderwijs. Het is bijvoorbeeld al heel gewoon geworden dat de Hervorming helemaal niet meer wordt behandeld; er zijn al leerboeken waarin dit deel van de historie niet eens meer voorkomt. Dat die Hervorming eeuwenlang een enorme invloed op het geschiedverloop heeft gehad speelt dan geen rol. Dat is wat ik bedoel met reductionisme.

Het bijgeloof van de vooruitgang is de laatste rest van vroegere bijbels-religieuze interpretaties van de geschiedenis, met name van de verwachting van de komst van het godsrijk. De secularisering van het wereldbeeld heeft met zich mee gebracht dat dit godsrijk eerst binnen de geschiedenis werd gebracht, dus in de tijd realiseerbaar werd geacht, en vervolgens tot een politiek-maatschappelijk ideaal gemaakt.

De vraag is of er werkelijk vooruitgang bestaat, een vraag die des te klemmender is nu de mensheid in de knoop is geraakt met de resultaten van de technische ontwikkelingen. De wereldliteratuur opent met twee meesterwerken die nooit meer zijn overtroffen, de Ilias en de Odyssee. De nederlandse letterkunde heeft een onovertroffen en onovertroffen beginpunt in *Van den vos Reinaerde*. Kan *De bruiloft van het Lam* van de Van Eycks overtroffen worden. Mozart's *Don Giovanni*?

Deze door mij genoemde houdingen of elementen hebben echter een belangrijke functie: het zijn als het ware de antistoffen die het systeem immuun maken voor invloeden van buitenaf. Ons model is een gesloten systeem dat van verschillende richtingen uit vrijwel ontoegankelijk is. En dit leidt dan weer tot die arrogantie waarvan ik in het eerste deel zulke frappante staaltjes heb genoemd. Ik zou er bepaald niets tegen hebben als lezers of lezeressen op mijn beweringen zouden willen reageren. Een discussie zou in *Kleio* niet misstaan.

Boek van de maand

Jan van Oudheusden bespreekt:

**H.W. von der Dunk, *Vorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Uitgeverij Prometheus, Amsterdam 1990)
285 blz, prijs f 34,90**

Neemt de vernietiging van 6 miljoen joden tijdens de Tweede Wereldoorlog een unieke plaats in de wereldgeschiedenis in? Was de Shoah een uiterste consequentie van het eeuwenoude antisemitisme of vloeide zij voort uit het moderne totalitarisme? Hing zij samen met de specifieke Duitse volksaard? Is het wel mogelijk een bevredigende historische verklaring te vinden voor de massamoord die volgens velen 'boven de geschiedenis' staat?

Menig geschiedenisleraar heeft geworsteld met dit soort vragen. Dit nog voordat de Duitse historicus Ernst Nolte in 1984 commotie veroorzaakte met zijn these, dat de Holocaust een reactie was op de Goelag Archipel. Die commotie kreeg de naam *Historikerstreit*.

De Utrechtse (inmiddels emeritus-)hoogleraar H.W. von der Dunk probeert in zijn boek *Vorbij de verboden drempel* een synthetisch overzicht te geven van de Shoah in ons geschiedbeeld. Niet de gruwelen van de Endlösung staan centraal - die mogen genoegzaam bekend zijn - maar de interpretaties die historici in de loop der jaren hebben gegeven.

Een nieuw soort uitroeiing

Voorbeelden van fysieke uitroeiing zijn er te over. Onder meer werden er in de Eerste Wereldoorlog 600.000 Armeniërs op barbaarse wijze omgebracht. Lange tijd was men geneigd in die voorbeelden relicten te zien uit een barbaars verleden, begaan door half-ontwikkelde, niet-christelijke volkeren.

De verbijstering die de openbaarmaking van de feiten rond 'Auschwitz' na 1945 teweeg bracht werd vooral veroorzaakt door de machinaal-technische vernietiging, op touw gezet door vertegenwoordigers van een volk van 'Dichter en Denker'. Duizenden hebben meegewerkt; slachtoffers werden vanuit heel Europa aangevoerd. De treinen reden op tijd. Geijkte begrippen als 'massamoord' of 'uitroeiing' schoten tekort. Ons vocabu-

laire had er geen woorden voor. Historici behielpen zich met de nazi-term 'Endlösung'; sinds de Amerikaanse tv-serie uit 1978 met 'Holocaust' (brandoffer); Von der Dunk geeft de voorkeur aan de Hebreeuwse term 'Shoah'.

Overigens is de Shoah pas jaren na afloop van de Tweede Wereldoorlog, onder meer door Pressers *Ondergang* (1965), een aparte plaats gaan innemen in het geheel van nazi-misdaden.

De hierboven genoemde 'Historikerstreit' werd aangezwengeld door de oorspronkelijk neo-marxistische filosoof Habermas, die historici als Nolte een bedenkelijk revisionisme verweet. Los van deze strijd was er evenwel nog een andere stroming: die van de onvervalste neo-nazi's, die de theorie van de 'Auschwitzlüge' verkondigden: zij ontkenen glashard dat er zoiets als een massale uitroeiing van Joden had plaatsgevonden. Nog niet zo lang geleden trachtte de Franse rechts-radicaal Le Pen valse munt te slaan uit dit soort publikaties.

Het verschijnsel antisemitisme

In vogelvlucht behandelt Von der Dunk het antisemitisme door de eeuwen heen. De feiten zijn bekend en behoeven hier geen uitvoerige bespreking.

Joden werden vanaf het begin van onze jaartelling gezien als 'Christusmoordenaars'. In de diaspora werden zij door overheidsmaatregelen in een geïsoleerde positie gebracht. In crisissituaties konden joodse minderheden dienen als schietschijf of zondebok van bedreigde of ontevreden groepen. Toen na de negende eeuw veel joden werden geweerd uit de agrarische sector en zich op handel toeleiden, ontstond een nieuw negatief stereotype: de 'sluwe' jood die tegen (woeker-)rente geld leende.

Geweldexplosies vonden onder meer plaats na kruistochtpredikingen (met de

joden als substituut-vijand of als gemakkelijk te attaqueren helper van de Arabieren!) en in verband met de grote pest-epidemie van 1348. In Spanje leidden moordpartijen tot gedwongen bekeringen. Innerlijk wendden veel van deze 'Marrano's' ('zwijnen') zich niet van het jodendom af, waardoor men ze bleef zien als pseudo-christenen en dus als een potentieel gevaar voor de bestaande orde.

In protestantse landen kwam het ondanks Luthers anti-judaïsme niet vaak tot antisemitische uitpattingen. Maar in het katholieke Polen, (voor 10% joods) lag stof voor haatexplosies. Die vormden een bijverschijnsel van de ontbinding van de Poolse staat in de 17e en 18e eeuw. Voordien hadden de joden in Polen een bloeiende cultureel leven gekend.

Vanaf 1648 kwam de vluchtelingenstroom van jiddisch-sprekende Askenazim naar West-Europa op gang, voedsel gevend aan nieuwe negatieve stereotypen.

De negentiende eeuw bracht verbetering. De verlichtingsideeën impliceerden immers: principiële gelijkstelling voor de wet. Bij de joden was er de drang naar assimilatie. Door de industriële ontwikkeling kwamen beroepen waarin joden sterk vertegenwoordigd waren (handel, bankwezen) in de lift. Veel joden raakten geïntegreerd in hun land van verblijf en braken met het geloof. Het liberalisme werd hun vanzelfsprekende politieke tehuis; in mindere mate ook het socialisme.

Verstedelijking, modernisering en politieke veranderingen kwamen de joden ten goede. De innerlijke eenheid van de diaspora werd daarbij aangetast. Tegenstellingen tussen geassimileerde en orthodoxe joden sprongen duidelijk in het oog.

Rassenwaan en rassenhaat

Helaas kwam parallel aan het eind negentiende-eeuwse joodse integratie- en assimilatieproces ook een nieuw soort antisemitisme op. Dit steunde sterk op bevindingen uit de antropologie, maar werd vooral beïnvloed door Herders leer van de individuele volksaard. Het nieuwe nationalisme werd versterkt doordat het individu bij de vele onzekerheden van het industriële tijdvak geborgenheid zocht in de

eigen, duidelijk herkenbare groep.

Weldra werd overal de lof gezongen van de puurheid van het eigen volksverleden in de 'organische', pre-industriële samenleving. Het idee vatte post dat de natuurlijke orde, die door de nieuwe lelijkheid van mechanisering, verstedelijking en massacultuur steeds verder werd aangetaast, hervonden diende te worden. Terug naar de natuur!

Door de Fransman De Gobineau (*Essai sur l'Inegalite des races*, 1853-55) werd de theorie van de zuivere oorsprong geënt op het Arische ras, het scheppende ras bij uitstek. Versterkt door Darwins bevindingen op het gebied van de biologie leidde dit tot het idee dat volksvreemde elementen op zijn minst een toontje lager moesten zingen.

In Rusland kwam het onder de anti-liberale tsaar Alexander III tot uitdrijving van miljoenen Poolse en Oekraïense joden naar de Verenigde Staten en West-Europa. In Duitsland gaf de komst van veel be-rooide Jiddisch-sprekende joodse immigranten voedsel aan oude stereotypen. Belangrijks was het verschijnen van H.S. Chamberlains *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* (1899): joden waren volgens deze dweperige Wagneriaan een duivels anti-ras van de Duitsers. In Frankrijk was de Dreyfus-affaire van vergelijkbare betekenis. Hier deed E. Drumonts *La France Juive* zijn werk. In Wenen was de invloed groot van de christen-sociale antisemitische burgemeester Karl Lueger.

In alle landen luidden de eisen: terugdringing van de joodse invloed in pers, wetenschappen, kunsten en vrije beroepen; met name ook in de commerciële en financiële sectoren. Steeds vermoedde men een joodse samenzwering. Steeds was het antisemitisme een uiting van antimodernisme. Maar ook socialisten en anarchisten (Proudhon, Fourier, Marx) waren niet vrij van antisemitisme.

Een volgende stap op de lange weg naar Auschwitz werd in Duitsland gevormd door de ressentimenten na de Eerste Wereldoorlog. De 'dolkstootlegende' produceerde 'novemberverraders': linkse politici die achter de rug van de dappere militairen het land hadden overgegeven aan de geallieerde vijand. Aangezien joden oververtegenwoordigd waren in linkse partijen sloeg de wrok op hen neer. Dit nationalistische ressentiment had diepe wortels in de autoritaire, keizer en vaderland verheerlijkende opvoeding in het oude Keizerrijk. Van belang was de kame-

raadschap uit de loopgraven. Bovendien was de geweldsdrempel door de oorlog verlaagd, getuige ook de vele politieke moorden tussen 1919 en 1923.

Zonder Hitler geen Shoah

Pas halverwege zijn boek waagt Von der Dunk zich aan de persoon Adolf Hitler. Knap zet hij hem in enkele bladzijden neer: zijn vulgair-darwinisme, zijn redevoeringen ("oratorisch orgasme"), zijn verering van de blonde Germaan, "half held, half roofdier", zijn charisma en genialiteit.

Het debacle van de Hohenzollern-monarchie en van de Republiek van Weimar schiep in combinatie met de ontredde na de oorlog de behoefte aan een sterke man. De Messias-rol wist Hitler perfect te spelen.

Von der Dunk verzet zich tegen de mening van de Britse historicus David Irving als zou de massamoord op miljoenen joden buiten Hitler om zijn geschied. Hitler was bezeten van jodenhaat. Voor hem was de jood de oervijand en het brein achter bolsjewisme, kapitalisme, vrijmetselarij en wat al niet. Joden streven in *Mein Kampf* naar wereldheerschappij in dienst van Satan.

Von der Dunk geeft een freudiaanse verklaring voor Hitlers antisemitisme: de jood zou een vuilnisvat worden voor zijn eigen slechte en verboden driften en wensen, een afgesplitst ego van hemzelf, een negatief spiegelbeeld. Door deze fictieve jood te bestrijden voerde hij een noodzakelijke zuiveringsoperatie uit, maar die is ook te zien als een gigantische naar buiten toe geprojecteerde zelfmoord.

Hiertegen kan men in het voetspoor van Hannah Arendt inbrengen - Von der Dunk geeft dat ook aan - dat elke totalitaire dictatuur een vijand nodig heeft ter legitimatie van het systeem. Zo nodig wordt er een verzonnen. Maar het antisemitisme van de nazi's was meer dan een cynisch machtsinstrument: het vormde een geloofsartikel. Van de mythe van het verderfelijke internationale jodendom straalde een suggestieve fascinatie af. De parasiet moest worden uitgeroeid. Himmlers SS werd in die geest gedrield. De kern van de nazi-beweging was ook van nature antisemitisch ingesteld.

De geheimhouding van de Shoah bewijst overigens dat men de Duitse natie nog niet rijp achtte voor de uiterste consequentie van de rassenleer en speelt derhalve tegen de totalitarismethese.

Het is de vraag of Hitlers plan voor totale fysieke uitroeiing van de joden pas in de oorlogsjaren is ontstaan, dan wel altijd al deel uitmaakte van zijn ideeën. Het beleid was tweeslachtig, zeker tot 1939. Onder historici bestaat een stroming zgn. 'functionalisten' die hieruit concludeert dat joodse emigratie - met in beslagname van joods bezit - de hoofdoptie vormde. Zelfs Hitlers beruchte Rijksdagrede van 30 januari 1939, waarin hij het denkbeeld van totale ondergang voor het joodse ras in geval van oorlog openbaarde, liet nog ruimte voor twijfel. In 1940 bood het Madagascar-plan een aanwijzing dat fysieke uitroeiing nog niet onomstotelijk vaststond.

Von der Dunk acht het waarschijnlijk dat Hitler in de lente van 1941, vlak voor operatie Barbarossa, tot de fysieke uitroeiing besloot. Hij neemt hiermee afstand van Haffner die stelde dat Hitler pas door het falen van het Duitse offensief in Rusland gefocust werd op de Shoah om tenminste dat deel van zijn programma te kunnen uitvoeren. Met nog meer stelligheid verwerpt hij de hierboven aangegeven these van Nolte. Een eventueel verband tussen stalinistische terreur en de Shoah ligt immers veel gecompliceerder dan Nolte doet voorkomen.

Men was het zich niet bewust...

Zonder Hitler geen Shoah. Hitler zette met behulp van de SS en de Einsatzgruppen denkbeeld om in daad. Vooral nationaal-conservatieve Duitse geschiedschrijvers benadrukken Hitlers persoonlijke rol.

Tegen deze visie tekenden marxistische historici bezwaar aan. In hun conceptie was fascisme immers slechts een uitwas van kapitalisme en imperialisme. Structuralistische historici trachtten vervolgens het nationaal-socialisme vanuit de aparte Duitse geschiedenis te duiden. Een netelig vraagstuk, want in hoeverre betekent Hitlers persoonlijke rol een alibi voor anderen? Was het Duitse volk mede schuldig? In het proces van Neurenberg werd veel schuld afgeschoven op de dode duijvels van het Derde Rijk.

Von der Dunk neemt hier duidelijk stelling. Hitler slaagde erin de Duitse massa's te bedwelmen met zijn waanvoorstellingen. 'Schrijftafelmoordenaars' als Eichmann organiseerden vervolgens duizenden om de Shoah zo effectief mogelijk uit te voeren. Hoewel radertjes in het sys-

teem, toonden velen zich vindingrijk uitvoerder van een onderdeel van de vernietigingsoperatie. Vanaf de Wannseeconferentie (januari 1942) werd weliswaar de kring van ingewijden zo klein mogelijk gehouden, maar veel SS-ers konden zinspelingen op de ware bestemming van de slachtoffers niet ontgaan. Wat de grote massa Duitsers betreft: velen kenden verhalen over de moorden door Einsatzgruppen. Daarvan waren immers gewone soldaten en officieren in 1940-41 getuige geweest. Velen hadden dus van de catastrofe kennis kunnen nemen, als zij die niet uit hun denken hadden verdrongen. Maar voor de meerderheid die in Hitler geloofde had 'het joodse vraagstuk' een ondergeschikte betekenis.

De discrepantie tussen wat men wist en wat men had kunnen weten gold niet alleen voor de Duitsers. Von der Dunk maakt een zeer deprimerende rondgang langs landen waar men zich ofwel oostindisch doof hield voor duidelijke alarmsignalen over gaskamers in kampen in Polen (GB, de VS), ofwel de nazi's in onmenselijkheid trachtte te evenaren (Kroatië, Roemenië).

Van de bezette gebieden stond Nederland aan de spits wat het percentage omgekomen joden betreft: 80%. Dit werd in de hand gewerkt door legalistische ambtenaren, gebrek aan vluchtroutes en een dichtbevolkt, makkelijk te doorploegen landschap. Sinds Hochhuths *Der Stellvertreter* (1965) is daarnaast de passieve houding van het Vaticaan aangeklaagd. Reacties van joden in geallieerde landen gaven dezelfde mengeling van ongeloof en huiver voor consequenties te zien als bij de regeringen van die landen te bespeuren viel. De volle omvang van de Shoah leek te absurd.

De rol van de joden zelf

Wat de joden in bezet gebied betreft: op hen werkte de misleiding doorgaans perfect, tot in de vernietigingskampen toe. Maar niet allen lieten zich als makke schapen naar de slachtbank voeren! Vooral de Oosteuropese joden boden verzet; die koesterden minder illusies dan hun Westeuropese lotgenoten omtrent garanties van beschaving en rechtsstaat.

Von der Dunk durft ook de vraag te stellen of de joden door hun gedrag de catastrofe hebben vergroot. Had Hannah Arendt gelijk toen zij (niet als enige) de collaboratie van de joodse raden aanklaagde: "*de soepele samenwerking tussen slager en*

slachtvee"? Von der Dunk legt duidelijke nuances aan. Collaboratie veronderstelt vrijwillige samenwerking. Joodse raden zaten in een dwangpositie. Niet-medewerking had onmiddellijke desastreuze consequenties, zo leek het. Tijd winnen was het motto. Men kende de afloop van de Shoah niet. Dus werkte de Duitse misleiding perfect. En dus namen de joodse raden de Duitsers een belangrijk deel van het vuile werk uit handen. Von der Dunk: "*In tegenstelling tot andere vormen van collaboratie kwam de medewerking van de joodse raden uiteindelijk neer op de medewerking van de conciërge die door handieten met het pistool in de nek gedwongen wordt om de sleutel uit te leveren van alle woningen in het huis*" (p.217).

De Shoah: een unicum?

In zijn slothoofdstuk stelt Von der Dunk de uniciteit van de Shoah nadrukkelijk aan de orde. De Shoah was zó absurd: voor de slachtoffers gold geen etnisch of politiek maar biologisch criterium: het middel gifgas onderstreepte een zakelijke en systematische verdelging. In het ombrengen van miljoenen werd een combinatie van technische slagvaardigheid met een drang tot ingrijpen in de menselijke species zichtbaar, waarbij een altijd gerepecteerde drempel werd overschreden. De Shoah laat zich met niets vergelijken. Maar houdt dit onderscheid tussen de Shoah en andere massamoorden stand? Is het antisemitisme als zodanig een apart fenomeen?

Wat de eerste vraag betreft: Von der Dunk benadrukt dat bij andere massamoorden (koelakken, Armeniërs) altijd nog een objectief criterium gold om de slachtoffers te identificeren. Er bestond echter geen objectief bewijs voor de waanvoorstelling van Hitler en zijn trawanten dat de joden een parasitair ras en een eenheid vormden. Er was geen enkele homogeniteit binnen het jodendom. In tegenstelling tot bijvoorbeeld het stalinisme bood het nationaal-socialisme aan zijn vijand geen mogelijkheid, niet eens een theoretische, tot bekering.

Als criterium namen de nazi's de afstamming: wie vier joodse grootouders had gold als jood. De willekeurigheid van dit criterium springt onmiddellijk in het oog. Maar voor Hitler, Himmler en de SS-top was uitroeiing van de joden een rationele, noodzakelijke taak.

Als reactie op het antisemitisme zijn ook geassimileerde joden zich van hun jood-

zijn meer bewust geworden. Dit nieuwe joodse bewustzijn wordt door joodse historici geprojecteerd op de vooroorlogse verhoudingen en het assimilationisme wordt geheel genegeerd. De Shoah is dus in de joodse geschiedschrijving niet absurd of uniek, want zij is een massamoord van het ene volk op het andere. Zij is bovendien de climax van het eeuwenoude antisemitisme.

Het lijkt paradoxaal: slechts wie zowel de nazi-beeldvorming verwerpt alsook afstand neemt tot de joodse optiek heeft oog voor de uniciteit en absurditeit van de Shoah.

Wat de tweede vraag betreft: het uitzonderlijke van het antisemitisme zit hem volgens Von der Dunk in de speciale oorsprong van het christendom uit het jodendom, in het feit dat joden in de diaspora overal een minderheid vormden en permanent binnen de christelijke samenleving aanwezig bleven; tenslotte ook in de sociale en geestelijke verwarring die de modernisering van de maatschappij schiep, waarbij nieuwe theorieën omtrent volksaard en biologische bepaaldheid een kans kregen.

Daarbij komt de vraag op of de Shoah een consequentie van het antisemitisme was. Simpel is die vraag niet te beantwoorden, want er bestonden steeds verschillende typen antisemitisme (religieus-cultureel, volkscultureel, racistisch-biologistisch) met totaal uiteenlopende diagnoses en therapieën met betrekking tot het 'joden-vraagstuk'. Bovendien wilden de nazi's behalve de joden ook andere groepen ombrengen (zigeuners, geesteszieken, homoseksuelen).

Nee, zegt Von der Dunk, de Shoah werd pas mogelijk door de combinatie van antisemitisme met nieuwe verschijnselen: de opkomst van de totalitaire staat met zijn moderne beheersingsmechanismen, en van het geloof in de 'maakbaarheid' van de menselijke soort met behulp van de eugenetica. Na de afbraak van oude zekerheden was er immers een nijpende behoefte aan een nieuw geloof en nieuwe zekerheden voor de gedesoriënteerde massa's. De nieuwe heilsleer ontleende inspiratie aan de oorlog en de verabsolutering van vijandbeelden. Juist in het irrationalistische, romantische Duitse nationalisme kon de nieuwe leer wortel schieten, zeker na de catastrofe van 1918. Het nationaal-socialisme was niet denkbaar geweest zonder de specifiek-Duitse omstandigheden.

Als heilsleer met zijn totalitair vijandsbeeld en vermogen tot opwekking van

primitieve instincten en sadisme was het niet uniek. Maar: *"de combinatie van rabiatische maakbaardrift, organisatorische perfectie en verdierlijkte terreur is nergens zo drastisch als bij het nationaal-socialisme en bij de Shoah als het meest extreme voorbeeld"* (p.247).

Daarin was de Shoah wel uniek.

Tenslotte

In *Voorbij de verboden drempel* haalt Von der Dunk heel wat overhoop. Hij heeft een zeer lezenswaardig boek geschreven dat, hier en daar wat zwaar theoretiserend, veel aspecten van de Shoah in onderling verband plaatst. Het is een zorgvuldig geformuleerde status quaestionis over en van de zwartste bladzijden van de geschiedenis.

Ik heb veel bewondering voor de moed waarmee hij de drempel heeft overschreden. In essentie is het boek te zien als een pleidooi de 'morele quarantainegordel' rondom de Shoah af te breken. Een geschiedschrijving die de Shoah als apart fenomeen blijft behandelen werkt averechts: waar ligt immers de grens met andere slachtoffers van terreur? Bovendien: *"een jodendom als symbool van het eeuwige slachtoffer, als permanente vermaning aan de wereld, verhindert een normalisering"*.

Het boek verdient zonder twijfel een plaats in de boekenkast van elke rechtgeaarde geschiedenisleraar.

Ideetje misschien...?

In dit 'ideetje' zijn twee lessen uitgewerkt rond het thema dagelijks leven in de Middeleeuwen. Beide lessen zijn geschreven in het kader van vrouwen-geschiedenis en kunnen in aansluiting op de lessen Middeleeuwen aan het einde van het eerste leerjaar of begin van het tweede in het voortgezet onderwijs gebruikt worden.

In de eerste les wordt ingegaan op de betekenis van het geloof voor gewone mensen. De meeste schoolboeken behandelen het geloof in de Middeleeuwen erg beknopt. Ze geven aan dat religie een grote rol speelde, en gaan dan over tot het bespreken van kloosters, pauselijke macht en kruistochten. De invloed van het geloof op de gewone mensen wordt niet behandeld.

Aan de hand van de heiligenverering kan iets duidelijk gemaakt worden van de dagelijkse geloofspraktijk in de Middeleeuwen. Misschien kunnen leerlingen met een niet-kerkelijke achtergrond iets proeven van de invloed van religie op het doen en laten van mensen.

Waarschijnlijk geeft een aantal begrippen problemen, zoals zonde, relikwie, berg Sinaï. In de tekst zijn al deze begrippen niet uitgelegd omdat het dan meer op een godsdienstles zou gaan lijken en omdat het bij een aantal leerlingen waarschijnlijk niet nodig is.

De behandelde heiligen zijn gekozen, of omdat ze tot een bepaalde groep horen, of omdat ze een speciale functie hadden.

De tweede les belicht verschillende aspecten van het onderwerp eten. Naast beantwoording van de vraag op welk tijdstip en wát men in de Middeleeuwen at en dronk, is er ook aandacht voor de tafelmanieren van toen.

Tot slot wordt er een blik in de Middeleeuwse keuken geworpen.

Renée Schreuder en Janneke Rixsen
(Met dank aan Emile Smit)

LITERATUUR

Tentoonstellingscatalogus *Helse en Hemelse vrouwen*, Rijksmuseum het Catharijneconvent (Utrecht 1988)

Johan Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen* (Groningen 1984)

R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, 2 delen (Utrecht / Antwerpen 1952)

J. Aarts, *Roomsche Adel*, 2 delen

Caroline Walker-Bynum, *Holy feast and holy fast, the religious significance of food to medieval women* (Berkeley 1987)

Dr. Florence E.J.M. Baudet, *De maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen* (Leiden z.j.)

Roger Linskens, *Wat 'n leven dl.2. Straten en huizen, eten en drinken in de Middeleeuwen* (Kapellen 1980)

Eileen Power, *Het dagelijks leven in de Middeleeuwen* (Utrecht 1963)

Johanna Maria van Winter, "Van Soeter Cokene" in: *Spiegel Historiael*, jrg.2 nr.12 1967 p.696.

HEILIGEN IN DE MIDDELEEUEWEN

In de Middeleeuwen waren de meeste mensen diep gelovige christenen. Niemand twijfelde aan het bestaan van God. Heel veel onverklaarbare zaken konden worden uitgelegd als straf of beloning van God. Het geloof gaf troost en hoop, vooral de hoop op een leven in de hemel na de dood. Dit moesten de mensen dan wel verdienen door zo weinig mogelijk zonden te begaan. Men ging regelmatig naar de kerk om de mis te volgen en de communie te ontvangen. Dit gebeurde door de hostie te eten, die volgens de leer van de Kerk het lichaam van Christus was. Zo werden de mensen zelf een klein beetje Jezus.

Ook kon men tussenpersonen aanroepen om een goed woordje bij God te doen. Zulke tussenpersonen waren de heiligen.

Heiligen zijn mensen die tijdens hun leven waren opgevalen door sterke en opzienbarende daden, en ook door wonderen na hun dood. De meeste mensen hadden hun 'eigen' heilige, de heilige op wiens naamdag ze geboren waren. Veel heiligen hadden een speciale feestdag in het jaar. Er waren nogal wat feestdagen; naast de zondagen was het nog op vijftig andere feestdagen verboden om te werken. Dit waren de verplichte feestdagen. Naast de bekende vrije dagen als Kerstmis, Pasen en Pinksteren waren dat dagen die gewijd waren aan heiligen.

Catharina

De eerste heiligen waren mensen in het Romeinse Rijk die vasthielden aan het christelijk geloof, ook als ze gemarteld

werden. Ze stierven dus voor hun geloof (martelaren.) Een van hen was de heilige Catharina. Ze was een koningsdochter uit de vierde eeuw, die bij de Romeinse keizer protesteerde tegen de vervolging van de christenen.

De keizer vond dat christenen gevaarlijke mensen waren die zijn macht konden bedreigen. De christenen geloofden namelijk niet in de vele goden die in het Romeinse Rijk vereerd werden en vonden het geloof van de Romeinen maar bijgeloof. Ze vormden dus een bedreiging voor de eenheid van het Rijk.

Ook Catharina had zich tot het christendom bekeerd en ze wilde dat de keizer op zou houden met het vervolgen van de christenen. De keizer wilde haar ook doden, maar gaf haar nog één kans. Vijftig geleerden zouden de Romeinse goden verdedigen tegen het christelijk geloof om Catharina daar van af te brengen. Maar Catharina wist de geleerden van haar gelijk te overtuigen!

Alle geleerden bekeerden zich tot het christendom. De keizer was woedend en liet ze allemaal nog dezelfde dag op de brandstapel zetten. De keizer liet ook Catharina zelf martelen op een rad met ijzeren punten, maar de banden waarmee ze was vastgebonden op het wiel braken. Tenslotte werd ze onthoofd. Engelen kwamen uit de hemel en brachten haar lichaam naar de berg Sinaï in het Heilige Land.

1. De heilige Catharina van Constantinopel.

2. De heilige Lidwina van Schiedam op haar sterfbed (houtsnede 1498)

Lidwina van Schiedam

Vanaf de twaalfde eeuw werd een ander soort heilige steeds populairder. Heiligen die tijdens hun leven geprobeerd hadden het lijden van Jezus zo veel mogelijk na te volgen om hun medemensen te helpen: de imitatio christi. In deze groep heiligen vinden we veel vrouwen, die door lichamelijk lijden Christus navolgden. Een van die heiligen was Lidwina van Schiedam, een van de weinige Nederlandse heiligen.

Lidwina leefde van 1380 tot 1433. Toen ze vijftien was viel ze tijdens het schaatsen op het ijs en brak een rib. Die wilde niet meer genezen, haar kwaal werd steeds erger en op het laatst kon ze alleen nog haar hoofd en rechterarm bewegen. Achtendertig jaar lang heeft ze veel pijn geleden, maar ze klaagde nooit. Eten deed ze niet, alleen de hostie. Zo werd haar lichaam steeds meer Jezus'lichaam. De hostie was immers het lichaam van Christus.

Dit uitte zich ook in stigmata; dat zijn wonden op de plaatsen waar Jezus ze ook had. Die wonden zaten op haar handen en voeten, waar bij Jezus spijkers doorheen geslagen waren, in de zij, waar Romeinse soldaten een lanssteek hadden toegebracht en aan het hoofd, waar de doornenkroon gezeten had. Bij Lidwina begonnen die wonden soms spontaan te bloeden en het bloed bleek geneeskrachtige werking te hebben. Van heinde en ver kwamen zieke mensen naar Schiedam om door Lidwina genezen te worden.

De mensen zagen de bloedende wonden niet als iets vreselijks, maar als een teken van God. Ze vroegen zich ook niet af waar die wonden vandaan kwamen, de wonderbaarlijke genezingen waren het bewijs dat God ermee te maken had en Lidwina Zijn hulp kon inroepen.

Heiligen als Catharina en Lidwina waren voor veel mensen een voorbeeld, maar hun daden waren voor de meesten natuurlijk onmogelijk na te volgen.

Maria

Een hele bijzondere heilige was Maria. Ze wordt ook nu nog vereerd. Maria was de moeder van Jezus. Omdat ze

4. Maria en Maria Magdalena bij het kruis (oud bidprentje, 1791).

de moeder van Gods zoon was had ze volgens de leer van de Kerk geen seks gehad met een man en was ze dus maagdelijk gebleven. Maagdelijkheid en kuisheid vonden veel mensen te verkiezen boven trouwen en seks.

De Mariaverering was in de Middeleeuwen heel belangrijk, want iedere zondaar (en wie was dat niet ?) kon via haar God bereiken. Jezus moest wel naar haar luisteren, want een zoon moet zijn moeder immers gehoorzamen ?

Elke belangrijke gebeurtenis uit haar leven werd met een speciale dienst gevierd, zoals Maria's geboorte en Maria Boodschap. (Dit is de dag waarop Maria van een engel hoorde dat ze een kind zou krijgen). Haar relikwieën wer-

3. De aankondiging van de geboorte van Jezus door de Engel Gabriël, een feestdag gevierd op 25 maart, precies negen maanden voor Kerstmis.

5. Maria Magdalena doet afstand van haar zondig leven (gravure ca. 1555).

den bijzonder vereerd. Zo werd in Maastricht een haar en moedermelk (!) van Maria bewaard. Veel kerken werden aan haar gewijd, veel beelden van haar gemaakt. Maria werd door de Kerk als de ideale vrouw beschouwd, ze werd gewone vrouwen tot voorbeeld gesteld, hoewel het voor hen natuurlijk niet mogelijk was om maagd én moeder te zijn.

Maria Magdalena

Aan het eind van de Middeleeuwen werd een andere heilige steeds belangrijker, die min of meer het tegengestelde van Maria was: Maria Magdalena, de bekeerde zondares uit het nieuwe testament.

Voor veel mensen een begrijpelijke heilige, zij zou bij God een goed woordje kunnen doen voor de kleine aardse zondaar. Voordat ze Jezus kende was ze namelijk prostituee geweest en had ze allerlei aardse genoegens nagejaagd, maar Jezus vergaf haar al haar zonden toen ze bekeerd was. Ze besprenkelde Jezus' voeten met haar tranen, wastte ze en droogde ze met haar haren af en zalfde ze daarna met reukolie. (Ze wordt vaak afgebeeld met een zalfpot). Maria Magdalena was ook de eerste mens aan wie Jezus verscheen na zijn verrijzenis.

De verering van heiligen was in de Middeleeuwen een hele normale zaak. Ze waren als het ware dagelijkse metgezellen. Iedere heilige had een speciale functie, werd aangeroepen bij een bepaalde nood of ziekte, of was patroonheilige van een beroepstak. Zo was de H.Catharina de patrones van de wagenmakers en de wijsgeren; Lidwina werd aangeroepen bij allerlei ziekten.

VRAGEN

1. Hoeveel vrije dagen hadden de mensen in de Middeleeuwen?
2. Wat wordt er met Kerstmis, Pasen en Pinksteren gevierd?
- 3a. Wat is een legende?
- b. Wat zou er waar kunnen zijn van de legende van Catharina en wat zeker niet?
4. Wat zou er waar zijn aan de legende van Lidwina van Schiedam?
5. Waarom geloofden mensen in de Middeleeuwen wel in heiligen en geloven de meeste mensen er tegenwoordig niet meer in?
- 6a. Wat zijn relikwieën?
- b. Wat is de betekenis van relikwieën?
- c. Geef vijf voorbeelden van relikwieën.
7. Welke beroemde kerk in Parijs is aan Maria gewijd? Kun je nog andere kerken noemen die aan Maria gewijd zijn?
8. Waarom is Maria Magdalena een 'begrijpelijker' heilige dan Maria?
- 9a. Waarom wordt Maria Magdalena vaak afgebeeld met een zalfpot?
- b. In de Middeleeuwen is de zalfpot ook een symbool van de ijdelheid van vrouwen. Waarom past dat goed bij Maria Magdalena?
10. Waarom is Catharina de patroonheilige van de redenaars en de wagenmakers geworden?
11. Hoe denkt men in de protestantse kerken over heiligen?
12. Vroeger kregen kinderen als voornaam vaak de naam van de heilige wiens feestdag het op hun geboortedag was. Ook nu nog herinneren voornamen soms aan heiligen. Ga eens na of jouw naam van een heilige afkomstig is, en zo ja, wat die heilige gedaan heeft.

CSE Geschiedenis en Staatsinrichting 1992:

Nederland in het interbellum 1917-1940, de verhouding staat en maatschappij

Inleiding

In het begin van deze periode werd door middel van kiesrecht-hervormingen de basis gelegd voor een meer directe beïnvloeding van de overheid door de bevolking. Anderzijds was met name door toedoen van de Eerste Wereldoorlog de overheidsinvloed op die maatschappij stevig toegenomen. De bezetting van Nederland in 1940 maakte voorlopig een einde aan de zeggenschap van de maatschappij over de wijze waarop zij bestuurd werd.

De centrale vraag die hier aan de orde is luidt:

Hoe ontwikkelde zich in de tussenliggende periode - achteraf 'interbellum' genoemd - de rol en de invloed van de maatschappelijke groepen (A) en van de overheid (B) op een aantal hoofdterreinen van het maatschappelijk leven (C)?

Daarbij moet de verhouding tussen de overheid en de maatschappelijke groepen niet uit het oog worden verloren. Nu eens was de overheid tegenstander van hun wensen, dan weer werd zij door hen als instrument gebruikt om hun doeleinden te verwezenlijken. Al met al was er sprake van een wederzijdse door-dringing van staat en maatschappij.

A De maatschappij

De maatschappij manifesteerde zich zelden of nooit als een geheel maar steeds door middel van groepen van uiteenlopende aard die een of ander deel van de samenleving vertegenwoordigden.

- 1 Op sociaal-economisch terrein kan men evenals elders in West-Europa verschillende klassen/standen onderscheiden en daarnaast bedrijfssectoren die in betekenis toe- of afnamen: de landbouw, de industrie, de handel en de dienstverlening.
- 2 De meest kenmerkende trek van Nederland in het interbellum was echter dat de belangenbehartiging in overheersende mate plaatsvond door organisatievorming langs lijnen van geloofs- of levensovertuiging. Elk van de op dat principe gebaseerde zuilen stond onder kerkelijke en/of politieke leiding en omvatte een waar netwerk van eigen organisaties en media.
- 3 Men kan op politiek-maatschappelijk terrein ook onderscheid maken tussen burgerlijke groeperingen, anti-burgerlijke groeperingen en overgangsgroeperingen, afhankelijk van hun standpunten inzake de volgende hoofdkenmerken van de burgerlijke maatschappij:
 - kapitalistische produktiewijze;
 - parlementaire democratie;
 - handhaving van orde en gezag;
 - nationale verbondenheid;
 - burgerlijke normen en waarden.
 Tot de burgerlijke groeperingen behoorden de aanhang en

kiezers RKSP, CHU, ARP, de liberale en kleine confessionele partijen. Anti-burgerlijke groeperingen waren er zowel ter rechter- als ter linkerzijde. De rechtse bestonden uit de aanhang en kiezers van de NSB na 1935 en van Zwart Front; de linkse uit aanhang en kiezers van CPH/N en andere radicaal-socialistische organisaties. Als overgangsgroeperingen tussen burgerlijk en anti-burgerlijk kunnen aan de rechterzijde beschouwd worden: de aanhang en de kiezers van de NSB voor 1935 en van het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH); aan de linkerzijde die van de SDAP en de CDU.

- 4 Tot slot manifesteerde de maatschappij zich niet meer enkel en alleen als mannenmaatschappij. Ook al bleef de man zowel in het gezin als in de maatschappelijke organisaties en zeker ook in de overheid domineren, zowel binnen de zuilen als daarbuiten ontstonden steeds meer vrouwenorganisaties. Deze streefden nadrukkelijk naar een grotere inbreng van vrouwen als groep in het maatschappelijke leven.

B De overheid

Met de overheid worden hier in principe de organen van de nationale overheid bedoeld, de regering (Kabinet en staats-hoofd) en de beide Kamers der Staten-Generaal. Daarnaast speelde de gemeentelijke overheid een steeds grotere rol doordat zij op verschillende gebieden belast werd met het toepassen van wettelijke regelingen. Ook ontstond een breed scala van ambtelijke uitvoeringsorganen, onder meer op de terreinen van armenzorg, steunverlening en werkloosheidsbestrijding, waarin ook maatschappelijke groepen participeerden.

A + B Denkbeelden over de verhouding overheid - samenleving

De groei van het aantal maatschappelijke organisaties en de toenemende expansie van overheidsstaken leidden naast het weer benadrukken van bestaande orderingsbeginselen tot het formuleren van nieuwe. De meest ontwikkelde theorie in calvinistische kring was die van de 'soevereiniteit in eigen kring'. Het bij de katholieken levende subsidiariteitsbeginsel vertoont hiermee raakvlakken. Hiertegenover kende de socialisatiegedachte van de SDAP een centrale rol toe aan de staat. Nieuw tenslotte werden in dit opzicht de denkbeelden van de NSB.

C Enkele hoofdterreinen van het maatschappelijk leven

1 Arbeid en bedrijf

De revolutiedreiging aan het einde van de Eerste Wereldoorlog leidde enerzijds tot het vastbesloten verzet van de burgerlijke groeperingen en partijen tegen plannen van links om de kapitalistische produktiewijze af te schaffen. Anderzijds vergrootte die dreiging de bereidheid van werkgevers en overheid om aan de meer gematigde wensen van de arbeidersbeweging ter zake

van arbeidstijden, sociale zekerheid en bedrijfsmedezeggenschap tegemoet te komen. Maar toen na enkele jaren de politieke situatie meer stabiel was geworden en tevens de conjunctuur omsloeg, werd een deel van de nieuwe sociale wetgeving weer teruggedraaid en kwam er een einde aan een experiment als het RK bedrijfsradenstelsel. Overigens werd in katholieke kring het corporatisme niet losgelaten.

Toch schiep de overheid door middel van wettelijke regelingen in de jaren twintig en dertig meer ruimte voor eigen bevoegdheden van de beide sociale partners tot ordening van het bedrijfsleven. Ook speelde zij een leidende rol bij het verbeteren van de infrastructuur en het stimuleren van de basisindustrieën. In combinatie met de inspanning van het bedrijfsleven zelf leidde dit in de jaren tot 1930 tot een aanzienlijke vermeerdering van de welvaart.

De economische depressie van de jaren dertig was in Nederland dieper en langduriger dan elders. Per saldo leidde zij tot een verdere vergroting van de rol van de overheid in het economische en sociale leven. De weigering om te devalueren leverde een aanpassingsbeleid op dat echter in toenemende mate doorkruist werd door de noodzaak om bepaalde bedrijfssectoren te ondersteunen of zelfs in stand te houden en om het ongekend stijgende aantal werklozen een bestaansminimum te verschaffen.

De kritiek op dit crisisbeleid nam in de loop van de jaren sterk toe. Vanuit de oppositie propageerde de SDAP met het Plan van de Arbeid een actievare, investerende overheidsbeleid; zij zwoer daarmee tegelijk haar grootscheepse socialisatieplannen af. Ook binnen de regeringspartij RKSP groeide de onvrede; met name de harde sociale consequenties van het aanpassingsbeleid werden steeds minder aanvaardbaar geacht, toen devaluatie uiteindelijk geen verbetering bleek te brengen.

2 Mate van aanvaarding van de democratie

De grondwetwijziging van 1917 creëerde een meer directe afspiegeling van de maatschappelijke verhoudingen in parlement en regering. Maar de spanningen tussen de ideologisch zeer verschillende en hecht georganiseerde groepen in maatschappij en politiek waren zeer aanzienlijk en bemoeilijkten het vormen en instandhouden van parlementaire regeringen. Dat leidde al in de jaren twintig, maar met name tijdens de economische depressie, toen bleek dat de overheid geen effectief crisisbeleid wist te voeren, enerzijds tot kritiek op de verzuiling in de politiek en anderzijds tot zich wijdverbreidende onvrede met deze vorm van parlementaire democratie (kleine crisis der democratie). Naast en in het verlengde van deze kleine crisis ontstonden aan de uiterste rechterzijde van het partijpolitieke spectrum ronduit antidemocratische groeperingen (grote crisis der democratie). Ook door extreem linkse groepen werden al sinds hun ontstaan, maar vanuit een heel andere optiek, antidemocratische denkbeelden gehuldigd.

Zowel door de overheid als door diverse maatschappelijke groepen werd tegen het extremisme van links en rechts met succes actie ondernomen. De gecombineerde druk van economische crisis en politiek extremisme leidde tot een toenadering tussen hervormingsgezinden in burgerlijke partijen (RKSP, CHU) en de verburgerlijkende SDAP.

3 Orde en gezag, veiligheid en bewapening

De revolutionaire situatie in Europa aan het einde van de Eerste Wereldoorlog maakte de burgerlijke partijen ook op de langere termijn kopschuw voor elke bedreiging van de status quo van de kant van de socialisten en communisten. Binnenlandse uitingen van sociale onrust, met name ten tijde van de economische crisis, versterkten de roep om een steviger handhaving van orde en gezag door de overheid tegen alle bedreigers daarvan.

Anderzijds leidde het aanvankelijke vertrouwen in de mogelijkheid van een vreedzame internationale rechtsorde ertoe dat de uitgaven voor defensie daalden, dat het neutrale Nederland zich actief inzette als lid van de Volkenbond en dat de aantrekkingskracht van het pacifisme ook buiten de SDAP toenam, zoals in de vrouwenbeweging en onder vrijzinnig-democraten. Pas toen bleek dat de Volkenbond niet opgewassen was tegen de agressieve buitenlandse politiek van enkele autoritair geleide staten, namen de uitgaven voor defensie weer toe.

Ook het optreden van extremistische groepen, in het binnenland riep verzet op. Breed samengestelde comités ter verdediging van de democratie werden actief en met steun van alle burgerlijke partijen (inclusief de SDAP) werden door de overheid gerichte tegenmaatregelen genomen.

4 Normen en waarden

Veel Nederlanders ervoeren destijds de jaren twintig en dertig als een tijd waarin de traditionele burgerlijke normen en waarden (het burgerlijk fatsoen) op drift raakten; met name de confessionelen, maar zeker niet alleen zij, zetten in eigen kring en met behulp van de overheid een tegenoffensief in. Om te voorkomen dat de modernisering van de maatschappij zou leiden tot massale verzaking van geloof, beginselen en zedelijkheid probeerden de zuil-elites hun eigen achterban af te schermen tegen kwalijke invloeden door deze te organiseren in een netwerk van sociale en culturele organisaties.

Dit tegenoffensief was gericht op de handhaving van:

- 1 de betekenis van het gezin als hoeksteen van de samenleving;
- 2 de traditionele gezagsverhoudingen, te weten het gezag van:
 - de overheid over de burgers;
 - de kerk over de gelovigen;
 - de man over de vrouw in het huwelijk;
 - de werkgever over de werknemer in het bedrijf;
 - de ouderen over de jongeren.

Dat de vertrouwde normen en waarden desondanks aan verandering onderhevig waren blijkt bijvoorbeeld uit:

- het doordringen van het 'moderne gezin', waarin de verhouding tussen de ouders onderling en tussen de ouders en de kinderen steeds meer gebaseerd is op liefde dan op gezag;
- discussies over wijzigingen in de wetgeving ten aanzien van huwelijk en arbeid van de gehuwde vrouw;
- discussies over de toelaatbaarheid van geboortenbeperking;
- discussies over medezeggenschap in het bedrijfsleven.

5 Massacultuur en beschavingsoffensief

Na de Eerste Wereldoorlog drong het verschijnsel massacultuur in Nederland door. Verstrooiing en vermaak in de vorm van dans, jazz, bioscoop, radio, zwemmen en strandleven, schoonheidswedstrijden en sport. De confectie-industrie bracht mode voor iedereen, de kleding werd losser en de rokken korter. De belangstelling voor het lichamelijke werd groter maar de opvattingen over seksualiteit werden voorlopig niet vrijer. Zowel de maatschappij als de staat probeerden aan antwoord te vinden op deze uitdaging.

a de maatschappij

Door middel van hun eigen massamedia probeerden de zuilen tegengif te bieden voor de gevreesde vervlakking van de cultuur. Via de eigen kranten, bladen en radio-omroepen werd een alternatieve 'eigen cultuur' vormgegeven.

Daarnaast voltrok zich dit beschavingsoffensief via het verenigingsleven. In de organisaties van katholieken, 'kleine luijden', arbeiders en jongeren, huisvrouwen en plattelandsvrouwen werd het emancipatieproces van de verschillende bevolkingsgroepen voortgezet.

b de staat

Het is kenmerkend voor de Nederlandse verhoudingen dat de staat de behartiging van de cultuur grotendeels overliet aan de maatschappelijke groeperingen. De staat creëerde wel randvoorwaarden voor het particulier initiatief. Daarbij kan men denken aan de Radiowet van 1928 en het Zendtijdsbesluit van 1930. De overheidsinvloed uitte zich daarnaast in de instelling van de radiocensuur (1929), en de filmkeuring (1929). Deze vormen van censuur werden in de jaren dertig steeds strenger toegepast. Ook werden herhaaldelijk toneelvoorstellingen verboden. Daarentegen werd een voorstel tot perscensuur verworpen.

Toelichting bij deze stofomschrijving

Als probleemstelling is gekozen voor de verhouding staat-maatschappij met betrekking tot een aantal hoofdterreinen van het maatschappelijk leven. Een dergelijke aanpak brengt met zich mee dat niet alle aspecten van het interbellum aan de orde kunnen komen. Zo zal men vergeefs zoeken naar het buitenlands of het koloniale beleid als zodanig. Van de wel genoemde hoofdterreinen dienen de kandidaten, naast deze stofomschrijving, de leerstof over het interbellum te kennen zoals die in schoolboeken wordt vermeld. Als extra dimensie komt daarbij de manier waarop maatschappelijke groeperingen en de overheid op deze ontwikkelingen inspeelden en welke gevolgen dit had voor de verhouding staat - maatschappij. Zo nam op sociaal-economisch gebied bijvoorbeeld de invloed van de staat toe via wetgeving en allerlei vormen van steunverlening, maar anderzijds gingen werkgevers en werknemers ook steeds meer een eigen rol spelen via CAO's, bedrijfsraden en andere organen.

De vraagstelling lijkt misschien erg abstract, maar zij biedt de mogelijkheid de politieke geschiedenis juist minder afstandelijk te behandelen omdat het volle licht valt op de invloed van maatschappelijke organisaties en verenigingen. Het verenigingsleven bloeide tijdens het interbellum als nooit tevoren en via deze verenigingen kwam de verbinding tot stand tussen de individuele burger - bijvoorbeeld arbeider, als katholiek, als vrouw of als jongere - en de overheid.

De stofomschrijving bestaat uit een aantal centrale begrippen die betrekking hebben op de vraagstelling. De begrippen zijn in een globale historische context geplaatst. Zo is bijvoorbeeld in C3 sprake van 'binnenlandse uitingen van sociale onrust met name ten tijde van de economische crisis'. Het begrip 'sociale onrust' kan betrekking hebben op de Twentse textielstaking, maar ook op het Jordaanoproer of de muiterij op de Zeven Provinciën.

Door deze wijze van omschrijving van de stof is ruimte geschaapt voor toetsing van vaardigheid in het hanteren van de begrippen met behulp van door de vragenmakers aan te bieden materiaal. Om doublures te vermijden is afgezien van het nogmaals vermelden van die begrippen in een aparte lijst.

Literatuurlijst

Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 14 (Haarlem 1979). De bijdragen van De Vries en Bosmans komen ook voor in de bundel: Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen (Houten 1988). Deze bundel bevat tevens een bijgewerkte literatuurlijst.

J.C.H. Blom, Crisis, bezetting en herstel - Tien studies over Nederland 1930 - 1950 (Rotterdam 1988)

M. Derks, 'Harten warm, hoofden koel'. Katholieken en lichaamscultuur: dans en sport 1910 - 1940, 'in: Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum 12 (1982) 100-130.

M. Grever en C. Wijers (red.), Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929 - 1969 (VGN 1988).

L. Hartveld, F. de Jong Eds., D. Kuperus, De Arbeiders Jeugd Centrale AJC, 1918 - 1940/1945 - 1959 (Amsterdam 1982)

P.E. de Hen, Actieve en Re-actieve industriepolitiek in Nederland (Amsterdam 1980).

H. van den Heuvel, Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923 - 1947 (Baarn 1976).

F.L. van Holtoorn (red.), De Nederlandse samenleving sinds 1815, Wording en Samenhang (Assen/Maastricht 1985).

Tussen Jeugdzorg en Jeugdemancipatie: een halve eeuw jeugd en samenleving in de spiegel van het katholiek maandblad DUX 1927 - 1970 (Baarn 1979).

L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 1, Voorspel ('s-Gravenhage 1969; populaire editie).

A.A. de Jong, Crisis en critiek der democratie (Assen 1969), Utrecht 1982).

E.H. Kossman, De Lage Landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België, Deel II, 1914 - 1980 (Amsterdam 1988).

P.J. Oud, Het jongste Verleden, Parlementaire Geschiedenis van Nederland (Assen 1969, 2e dr.) 6 delen.

P.J. Oud, J. Bosmans, Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840 - 1940. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans (Assen 1987), 9e druk. Zeer recent in twee delen uitgegeven onder de titel: Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel I 1840 - 1940 (door P.J. Oud, bewerkt door Bosmans). Deel II De tijd na 1940 (door J. Bosmans) (Assen/Maastricht 1990)

H.van Setten, In de schoot van het gezin. Opvoeding in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw (Nijmegen 1987)

J.H. van Stuijvenberg (red.), De economische geschiedenis van Nederland (Groningen 1977).

F. van Vree, De Nederlandse pers en Duitsland 1930 - 1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie (Groningen 1989).

W. Top, Fijn en frisch. Seksuele voorlichting onder gereformeerden 1900 - 1965 (Amsterdam 1988).

H.B.M. Wijffjes, Radio onder restrictie. Overheidsbemoeienis met radioprogramma's 1919 - 1941 (Amsterdam 1988).

ETEN EN DRINKEN IN DE MIDDELEEUWEN

Eten vormde in de Middeleeuwen een belangrijke mogelijkheid tot ontspanning. Er was toen uiteraard geen tv, radio, bibliotheek of fiets waar je je vrije tijd mee door kon brengen. Elke gelegenheid werd dan ook aangegrepen om er een uitgebreide maaltijd bij te geven. Zo bestond er bijvoorbeeld naast het doopmaal, trouwmaal en begrafenismaal ook een welkomstmaal, oogstmaal, slachtmal, jachtmaal, en een (ver)zoenmaal.

De kerkelijke feestdagen, zoals Kerstmis en Pasen, waren aanleiding tot grootse eetpartijen. Maar ook de gewone alledaagse maaltijden waren belangrijk.

6. Houtsneede uit 1487.

Lange tijd at men niet meer dan twee maaltijden per dag, het 'ochtenmael' en het 'aventmael'. De tijd waarop men at verschilde en was vooral afhankelijk van het werk dat men deed. Voor de zusters van het vrouwenklooster te Bethlehem, dat in 1475 in de nabijheid van Hoorn was gesticht, moest: *"die spijs bereyt syn te tyn uren"* en voor de bewoners van het H. Geest Gasthuis te Deventer was *"die gemeine taefele dess voermiddaeges tho tyn uhren und dess avents the vyf uhren gedeckt"*.

Het ochtendmaal is langzamerhand verschoven naar een later tijdstip. Dit blijkt uit de naam 'noenmaal' of 'middachmael' die men ging gebruiken. Het werd toen steeds gewoner, ook 's morgens iets te eten. Dit noemde men 'ontbitten' of 'ombiten'.

- 1a. Hoe laat aten de zusters uit het vrouwenklooster Bethlehem
- b. Hoe laat aten de bewoners van het H. Geest Gasthuis te Deventer?
2. De term 'noen' kom je nu nog in het Engels tegen als 'noon', wat betekent dat?
3. Welk woord gebruiken wij nu voor ontbitten of ombiten?

7. Koning Arthur en zijn ridders aan de maaltijd (houtsneede 1506).

Tafelmanieren

Eettafels kende men in de Middeleeuwen nog niet. Voor het eten haalde men tafelbladen en schragen tevoorschijn. Men dekte de tafel met 'schoon' of 'amelakens'.

In de loop van de vijftiende eeuw werd het gebruik van servetten gewoon. Wel zien we vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw op afbeeldingen dat neerhangende eind van het tafellaken als servet werden gebruikt.

Zowel voor als na het eten waste men de handen omdat men daar voornamelijk mee at. Zelfs soep werd met de handen gegeten. Lepels en messen waren er wel, maar lang niet voor iedereen. Mensen gingen op den duur dan ook hun eigen lepel en mes bij zich dragen. Vorken gingen men pas veel later gebruiken. Het nut werd er niet van ingezien, want:

*"Wat belet handen, die
behoorlijk gereinigt zijn,
zo zuiver te wezen als een
geschuurde of wel gewasse vork"*

Tegen het einde van de zestiende eeuw kwamen grote halskragen in de mode en werd het een probleem om het eten zonder knoeien naar je mond te brengen. De halskragen kon je wel makkelijk wassen, maar daarna moesten ze weer mooi geplooid worden, wat een heel precies en moeilijk karweitje was.

De stelen van de lepels werden verlengd en voor vast voedsel werd een vork gebruikt. In de andere hand hield men een stuk brood tegen het knoeien.

Dat de tafelmanieren toen totaal anders waren dan bij ons blijkt wel uit het volgende stukje:

"Ten eerste moet een dame haar vingers niet verder dan tot het eerste lid in den schotel steken; nooit te grote stukken vlees naar den mond brengen: dit staat gulzig. (...)

Ge zult met het tafellaken geen zeere oogen of vuile tanden afdroogen.(...)

Stop uw spijzen niet in "den nap", waaruit een ander met u drinken moet, en leg geen stuk weer in den schotel, waarvan ge reeds een hap genomen hebt".

Voor het eten werd er door de meeste mensen gebeden. Als het om een maaltijd ging ter gelegenheid van een of andere gebeurtenis werd dat gevierd met een speciaal gebed. Ging het om een 'gewone' maaltijd dan bad men vaak:

*"Alse ghi ter maeltijt sijt gheseten,
So en suldi niet vergheten
Ghine sult segghen enich gebet,
Seghenen u ende u spise met".*

4. Het bovenstaande stukje over tafelmanieren geeft adviezen over hoe je je moet gedragen aan tafel. Voor ons lijken deze regels heel vreemd. Wat zijn bij ons nu in het algemeen belangrijke tafelmanieren?
5. 'Vertaal' het gebed.
6. Bekijk de afbeelding goed. Is er voor iedereen een mes, beker (nap) bord, lepel, en vork op tafel?

7. Op welke wijzen maken de mensen op het schilderij (afb 9) gebruik van servetten?

Eten en drinken

Het belangrijkste van een Middeleeuwse maaltijd was het vlees en het brood. Groente at men niet veel.

Als een keukenmeisje haar inkopen deed ging ze niet naar de groentenmarkt, maar naar de vleeshal. Het volgende gesprek is uit de veertiende eeuw en werd tussen een huisvrouw en haar keukenmeisje gevoerd:

9. Het laatste Avondmaal, Dirk Bouts.

"Margriete waar ben je?

Wat wilt ge vrouwe?

Kom eens vlug bij me. Hier heb je geld. Ga eens naar het vleeschhuis om vleesch te halen.

Wat voor vleesch moet ik koopen?

Van allerlei soort, want we hebben veel gasten".

Ze krijgt een hele lijst opgesomd. Het meisje zegt dan:

"Vrouwe ic wane dat ghenouch is, ghi gebiet mer so veil, ich en wiste niet an wat enden beghennen".

Brood was ook belangrijk bij het eten. Op veel schilderijen zien we allerlei broodjes en broodsoorten afgebeeld. Ook werden er borden en zoutvaatjes van brood gemaakt.

Het waren vooral vrouwen die goed en lekker brood konden bakken. Veel vrouwen bakten thuis brood voor dagelijks gebruik, maar ook bij feesten ging men vaak brood bij vrouwen bestellen. In Deventer was aan het einde van de vijftiende eeuw een vrouw, 'Nelle metten lichten broede', bekend om haar uitstekende bakkunst. Er ging geen feest voorbij in de stad waarvoor zij geen brood bakte.

Bij het eten werd vooral veel wijn en bier gedronken. De meeste mensen hadden een afkeer van water. Melk was alleen bestemd voor baby's en oude mensen. Van melk kreeg je hoofdpijn en vielen je tanden uit, dacht men. Van dit laatste hadden kinderen en oude mensen geen last, omdat baby's nog geen tanden hadden en oude mensen ze vaak al kwijt waren.

De rijkere dachten tijdens de overvloedige maaltijden wel aan de arme mensen. Op tafel stond een schaal waarin men iets van het eten in afstond; een 'aelmoesse'. Ook de overblijfselen en de broodborden, waren vaak voor de armen.

-
8. Waarom zouden de meeste mensen een afkeer van water gehad hebben?
 9. De term 'aelmoesse' kennen wij nu nog als aalmoes. Wat betekent dat?
-

De keuken

In de meeste gezinnen kookte de vrouw. Bij de adel, of de vorsten, had men zowel mannelijk als vrouwelijk personeel in dienst. De chefkok was vaak een man, maar er zijn ook vrouwelijke chefkoks geweest. In Zwolle bijvoorbeeld wilde men in 1522 alleen een vrouw als chefkok.

Elke bediende had zijn of haar eigen taak. In de keuken van Karel de Stoute werkten vijftientwintig mensen als 'potagiers', 'blasiers', 'houtmans', 'bewarers van der spyse', 'knapen van den ketele', 'cocken', 'clercq van der camere van den rekeninghen'.

-
10. Probeer het werk van het personeel van Karel de Stoute te omschrijven.
 11. Bekijk afbeelding 10.
 - a. Waar zijn de vrouwen links mee bezig?
 - b. Als je de keuken van afbeelding 11 (zie blz. 28) vergelijkt met die van nu, welke verschillen en overeenkomsten vallen je op?Noem ten minste drie verschillen en drie overeenkomsten.
-

10. Een keukenstuk.

11. Kijk je in een Duitse keuken (houtsneede 1510).

Tot slot

Misschien heb je er wel honger van gekregen, of wil je nu wel eens weten wat ze toen zoal aten. Daarom volgt hieronder een middeleeuws recept van een soort gebak: Roffioelen, (Panne)koeken gevuld met noten, appels en kruiden. Het recept staat in het eerste Nederlandse gedrukte kookboek uit 1510.

Voor de koeken:

Maak een beslag van 400 gram bloem, 30 gram gist, 2,5 dl. melk en 6 gram zout. Laat dat een uur toegedekt bij de verwarming rijzen.

Voor de vulling:

Neem 2 ons gepelde walnoten en hazelnoten door elkaar, 2 flinke goudreinetten, 1 ons poedersuiker, en cardamom of gemberpoeder en kaneel naar smaak. Dit alles in kleine stukjes snijden en met elkaar vermengen.

Rol na een uur van het beslag 8 dikke koeken van bijna een halve cm dik en een middellijn van 15 a 20 cm. Sla deze dubbel om de vulling heen en plak de randen al knedend op elkaar. Vervolgens in zes minuten in heet frituurvet bakken.

Eet smakelijk!!

Wegwijs op het Gemeentehuis

Politiek saai? Politiek ver van huis?

Niet als je zelf

mag beslissen wat er moet gebeuren in je eigen gemeente! Als je zelf op het gemeentehuis kan meevoelen en meemaken wat het is om lokale politiek te bedrijven.

Politieke vormingsinstelling M50 biedt de mogelijkheid om leerlingen wegwijs te maken op het gemeentehuis door middel van een uniek eendags programma. Een intensieve werkdag lang zijn scholieren zelf gemeenteraadslid. De leerlingen worden ingedeeld in partijen en presenteren 's avonds in een bijzondere commissievergadering hun voorstellen met betrekking tot een bepaald beleid. Het beste voorstel wordt door stemming gekozen en uitgevoerd door de gemeente. Wilt u meer informatie over 'Wegwijs op het Gemeentehuis'?

Maak dan gebruik van onderstaande bon.
Of bel even, ons telefoonnummer is 030-333494.

LAAT JE WIL *dirigeren*
M50

Stuur mij meer informatie over 'Wegwijs op het Gemeentehuis'

Naam:

Adres:

Postcode:

Plaats:

Stuur deze bon in een ongefrankeerde envelop naar
M50, antwoordnummer 9039, 3500 ZA Utrecht

K

CSE 1992 Interbellum

Een andere stofomschrijving over Nederland in het interbellum

Na de bijdrage over het CSE 1992 Europa in het maartnummer van *Kleio* komt hier de commissie aan het woord die de stofomschrijving over Nederland in het interbellum leverde. Commissielid Henk Termeer zet de overwegingen en problemen namens zijn collega's uiteen. Ook de stofomschrijving is weer afgedrukt evenals een lijstje met correcties.

Over de stofomschrijvingen voor het centraal schriftelijk eindexamen (CSE) geschiedenis en staatsinrichting heeft in 'het veld' nooit algemene tevredenheid bestaan. Vanaf 1980, het jaar van de invoering van het verplichte CSE voor geschiedenis en staatsinrichting, is er steeds weer stevige kritiek op uitgeoefend.

Het thema 'Nederland in het interbellum' is al drie keer eerder aan bod geweest en er bestaan al drie stofomschrijvingen van. Die voor het experimentele CSE van 1977 over de crisisjaren 1929-1939 en die voor de CSE's van 1980 en 1986 over het hele interbellum. Juist aan de hand van die teksten over hetzelfde onderwerp valt goed na te gaan hoe de wijze van stofomschrijving zich in de laatste vijftien jaar heeft ontwikkeld en in hoeverre de kritiek erop tot aanpassingen heeft geleid. Die ontwikkelingen zijn namelijk bepalend geweest voor de manier waarop onze commissie de stofomschrijving van dit onderwerp voor het CSE van 1992 heeft aangepakt.

De eerdere stofomschrijvingen

De eerste stofomschrijving, die voor 1977 (zie bijlage 1) bestond uit vijf bladzijden. Maar de eigenlijke omschrijving was zeer summier en besloeg zegge en schrijve acht regels; de rest bestond voornamelijk uit titels van bronnen en literatuur over de crisisjaren 1929-1939.

Voor 1980 werden drie bladzijden stofomschrijving gepresenteerd (zie bijlage 2) over het onderwerp 'Nederland 1917-1939'. In twee daarvan werd de stof omschreven in drie rubrieken, te weten politieke aspecten (in tien punten), economi-

sche en sociale aspecten (in twaalf punten) en culturele, geestelijke en maatschappelijke aspecten (in zeven punten), gevolgd door een lijst van 'Enkele namen-terminen-begrippen', die in alfabetische volgorde 62 begrippen noemt. Op de laatste pagina werden 27 stuks historisch materiaal (teksten, artikelen, afbeeldingen) opgesomd met een verwijzing naar de opgave van literatuur en historisch materiaal voor het onderwerp van 1977.

Voor het examen van 1986 tenslotte omvatte de stofomschrijving over 'Nederland in de jaren 1917-1940' slechts twee bladzijden, maar die waren dan ook goed gevuld (zie bijlage 3). De korte omschrijving werd gevolgd door een uitwerking in vier aspecten: de binnenlandse politieke (negen soms ietwat uitgewerkte punten, 29 begrippen), economische en sociale aspecten (negen punten, 39 begrippen), aspecten van cultureel, geestelijk en maatschappelijk leven (acht punten en 17 begrippen) en aspecten van de buitenlandse politiek (zeven punten, negen begrippen). Het geheel werd gecompleteerd door een opgave van zeven zeer algemene titels. Alles bijeen genomen werden dus 33 pun-

ten of deelonderwerpen aangeduid en niet minder dan 94 namen-terminen-begrippen genoemd.

Nieuw was dat er in deze stofomschrijving bepaalde deelonderwerpen en begrippen cursief waren gedrukt omdat ze niet golden voor het Lbo/Mavo. Bij de begrippen ging het daarbij om een aantal van 29 meest wat abstractere termen: zes uit de binnenlandse politiek, veertien uit de economische en sociale aspecten, geen uit de culturele, geestelijke en maatschappelijke aspecten en de overige negen uit de buitenlandse politiek.

De kritiek

De kritiek op deze en andere stofomschrijvingen voor het CSE geschiedenis en staatsinrichting richt zich op diverse punten. Een eerste bezwaar geldt de verbrokkelde presentatie. Onder brede rubrieken als bijvoorbeeld de binnenlandse politiek krijgt men zeer uiteenlopende, bijzonder summier aangeduide deelthema's aangereikt zonder dat er verbanden tussen die deelthema's worden gelegd. Bij de alsmaar uitdijende lijst van namen-terminen-begrippen weegt dat bezwaar nog zwaarder, omdat die lijsten steeds alfabetisch waren geordend. Voor het thema wettelijke begrippen stonden tussen willekeurig gekozen feitjes, data en namen.

Een direct daaruit voortvloeiend punt van kritiek, dat stevast op de normbesprekingsvergaderingen terugkeerde, was dan ook dat leerlingen zoveel moesten leren

jaar	omvang stofomschrijving	eigenlijke omschrijving	aantal deel-thema's	opgave materiaal	aantal begrippen	LBO/MAVO aanduiding
1977	5 blz.	8 regels	4	4 blz.	-	nee
1980	3	2 blz.	29	1 blz.	62	nee
1986	2	2 blz.	33	7 titels	94	ja
(1992)	3	3 blz.	8	19 tit.	(-)	nee

Kadervergadering van SDAP en NVV in Den Helder 1935.

en zo weinig hoefden te begrijpen. Het effect op de docenten was dat ze er angstvallig voor zorgden om in ieder geval alle namen enzovoort te behandelen. Schrijvers van eindexamen-katernen publiceerden soms heel kromme teksten om de hele lijst toch maar te verwerken.

In de kritiek op het CSE werden uiteraard ook de vragen betrokken die ter toetsing van de omschreven stof werden gesteld. De aard van die vragen werd naar het schijnt steeds meer bepaald door het feitelijke karakter van de stofomschrijvingen. Men miste voldoende vragen die historisch inzicht en toepassing van begrippen toetsten, en ergerde zich aan de talrijke opgaven die met slechts feitenkennis of zelfs gewoon met gezond verstand beantwoord konden worden (tekstverklaren).

Een nieuwe benadering

De aanhoudende kritiek op de stofomschrijvingen leidde, zoals we zagen, tot nog toe niet tot een wezenlijk andere aanpak. Op grond van het beperkte overzichtje van interbellum-stofomschrijvingen zou men kunnen vaststellen dat na het experiment met een uiterst summiere beschrijving voor 1977 de ontwikkeling is gegaan in de richting van steeds meer deelthema's en steeds meer namen-terminen-begrippen.

Eind jaren tachtig realiseerde men zich binnen de VGN dat deze ontwikkeling zo niet verder kon gaan; de grenzen van dit model stofomschrijving leken bereikt. In de aanbevelingen die de VGN-commissie Havo/Vwo aan het bestuur deed, kwam deze onvrede duidelijk tot uiting. Men signaleerde de vele problemen die de stofomschrijving jaarlijks veroorzaakte en

verwierp met name de summiere omschrijving van de onderdelen en het gebrek aan verband tussen de voorgeschreven begrippen en de onderdelen.

Men pleitte daarom voor een nieuwe benadering. Het CSE-onderwerp zou voortaan probleemgericht moeten zijn en goed geanalyseerd beschreven moeten worden. Onder die laatste eis verstond de commissie onder andere een verantwoording van de keuze van het onderwerp, een indeling in hoofd- en deelvragen en een summiere beantwoording daarvan.

Bovendien zouden de toekomstige stofomschrijvers moeten proberen de essentiële begrippen voor dat onderwerp te omschrijven, de vaardigheden aan te duiden (voor beide gold als voorbeeld de leerstofomschrijving Politieke Besluitvorming van het vak Maatschappijleer voor 1991), het onderwerp beredeneerd in de tijd te plaatsen en een voor docenten toegankelijke, beknopte literatuurlijst op te stellen. Alles bij elkaar dus voorwaar geen geringe opgave!

De interbellumcommissie-1992

In december 1989 werd door de VGN de stofomschrijvingscommissie gevormd voor het inmiddels al vastgestelde onderwerp 'Nederland in het interbellum, 1917-1940'. Deze commissie bestond uit vertegenwoordigers uit het Mavo/Lbo- en het Havo/Vwo-veld, resp. E. Boerhout en J. Klomp, mevr. T. van Loosbroek als vakdidacticus en ondergetekende als vakspecialist.

Wij kregen van het VGN-bestuur de hiervoor genoemde aanbevelingen van de Commissie Havo/Vwo en de leerstofomschrijving maatschappijleer mee en tevens de boodschap dat het ministerie het eindresultaat vóór 1 april 1990 op tafel wilde hebben. Er was ons dus slechts een korte werkperiode gegund (naast onze volledige dagtaken), er waren geen bindende richtlijnen en er was geen sprake van coördinatie met de andere stofomschrijvingsgroep (Europese integratie, 1945-1990); daarvoor zou bovendien de tijd ontbroken hebben.

Centrale vraagstelling

Binnen de interbellumgroep waren we het er van meet af aan over eens dat de stofomschrijving een centrale vraagstelling diende te hebben en dat die vraagstelling zicht zou moeten bieden op een groot deel

kleio

nummer 4/91
pagina's 30 en 31

van de geschiedenis van Nederland in het interbellum. Alleen de sociaal-economische sector of enkel de verzuiling vielen om die reden als onderwerp af. Al na korte tijd werden we het eens over het thema van de verhouding/wisselwerking tussen staat en maatschappij in deze periode en dan beperkt tot enige hoofdterreinen van het maatschappelijke leven, te weten:

1. arbeid en bedrijf.
2. aanvaarding van de democratie.
3. orde en gezag, veiligheid en bewapening.
4. normen en waarden en
5. massacultuur en beschavingsoffensief.

Vertaald naar de door de Commissie Havo/Vwo gewenste vraagstellingen luidt de hoofdvraag: Hoe ontwikkelde zich in het interbellum de verhouding tussen staat en maatschappij?

De deelvragen luiden dan:

- A. Wat is te verstaan onder de maatschappij.
- B. wat onder de staat.
- A+B Welke denkbeelden bestonden er over de verhouding tussen die twee.
- C. Hoe ontwikkelde zich de verhouding tussen overheid en maatschappij op de eerdergenoemde vijf deelterreinen?

Uitwerking

De uitwerking van die thematiek in een stofomschrijving was het volgende probleem. Een zeer uitvoerige stofomschrijving zoals die voor maatschappijleer was geproduceerd (lieft 31 pagina's definities en vaardigheden over het onderwerp politieke besluitvorming) was al bij voorbaat een onhaalbare kaart, vonden we, zowel voor onze commissie als voor ons vak in het algemeen. Het opstellen van een dergelijke gedetailleerde stofomschrijving verdraagt zich niet met de jaarlijks wisselende onderwerpen.

Toch wilde niemand van ons terug naar een lijst van namen-termen-begrippen. Die zouden naar ons oordeel in de stofomschrijving zelf en wel op de juiste plaats en binnen de eigen context van de deelthema's hun plaats moeten krijgen. Uiteindelijk kwamen we voor het volgende dilemma te staan: wat was belangrijker, het duidelijk maken van de samenhang of het aangeven van de precieze 'ondergrenzen' van de diverse deelonderwerpen door middel van feitelijke namen-termen-begrippen? Het een en het ander bleek namelijk niet samen te kunnen gaan in de compacte tekst die we voor ogen hadden.

We kozen voor het aangeven van de historische samenhang, omdat juist dat een van de knelpunten van de vroegere stofomschrijvingen was. Dat impliceerde niet dat alle namen-termen-begrippen zouden vervallen. In de uiteindelijke stofomschrijving treft men er tientallen aan. Maar het in hun verband noemen van namen, termen en begrippen kost veel ruimte en moest beperkt blijven tot de meest belangrijke. Daardoor bleef de benoeming van de diverse historische voorbeelden (bijvoorbeeld Jordaanoproer) van wél in de tekst aangeduide hoofdbegrippen (i.c. sociale onrust) achterwege.

Lbo/Mavo

Een volgende vraag was of er in de tekst gedeelten gemarkeerd moesten worden, die niet voor Lbo en Mavo zouden gelden. Ons antwoord daarop vloede eigenlijk als vanzelf voort uit de eerder gemaakte keuzen. Als je stof omschrijft door middel van een hoofdvraagstelling en daarvan afgeleide deelvragen, kun je daar niet zomaar een gedeelte uit wegsnijden zonder de samenhang en dus de kwaliteit van het geheel aan te tasten.

Bovendien zou het onderscheid naar schooltype naar ons aller stellige overtuiging niet gemaakt moeten worden door een deel van de stofinhoud als het ware tussen haakjes te plaatsen. Dat zou moeten gebeuren door te differentiëren naar vaardigheden, door andere soorten vragen te stellen of door middel van eigen, op dat schooltype afgestemde onderwerpen.

Het gedeelte over de vaardigheden uit onze oorspronkelijke stofomschrijving is echter tot onze spijt niet in de officiële tekst terecht gekomen. De CEVO heeft dat onderdeel verwijderd omwille van de gelijkvormigheid van de twee stofomschrijvingen.

Voordelen

Bovengenoemde veranderingen in de manier van stofomschrijven brengen belangrijke voordelen met zich mee. De vraagstellende, maar algemene aard van de tekst geeft zowel docenten als vragenmakers meer armslag. Docenten zijn binnen de aangegeven grenzen vrijer om het onderwerp op eigen wijze aan de hand van door hen belangrijk geachte voorbeelden te behandelen; zolang leerlingen de relatie met de hoofd- en deelvragen maar blijven zien en die ook kunnen duidelijk maken.

De vragenmakers zullen door deze wijze van stofomschrijven in de richting van meer open vragen gedwongen worden, dat lijkt ons al een eerste winstpunt. Maar anderzijds mogen zij zich, gegeven deze stofomschrijving, vrijer voelen om de leerlingen met nieuw historisch materiaal te confronteren. Daarover of naar aanleiding daarvan kunnen nu dankzij het vraagstellende karakter van de stofomschrijving veel meer, meer uiteenlopende en vooral ook meer begrip-eisende vragen worden gesteld dan bij de vroegere stofomschrijvingen het geval was.

Reacties en conclusie

De eerste reacties op onze concept-stofomschrijving over Nederland in het interbellum waren - we hadden niet anders verwacht letterlijk heel gemengd. Diverse externe adviseurs en VGN-commissies zorgden voor kritische opmerkingen die het concept wezenlijk verbeterden. Toch kon niet alle kritiek worden verwerkt. In sommige gevallen zou dat de andere bereikte verbeteringen hebben geschaad of eenvoudigweg teveel werk hebben betekend.

Ook wij zijn dus niet helemaal tevreden met deze andere stofomschrijving. Daarvoor was de tijdsdruk te groot en beantwoordt het geheel onvoldoende aan wat idealiter mogelijk is en dus mogelijk zou moeten zijn. We vragen ons daarom af of de VGN hier niet nog een taak te verrichten heeft. Wordt het niet tijd om een aparte, op het CSE gerichte, vaste commissie of projectgroep op te richten? Uitgaande van de veelvuldige kritiek op de gang van zaken rond het CSE, op de keuze van de onderwerpen, op de stofomschrijvingen en op de vragen, zou zo'n gezelschap adviezen moeten geven over de aard van de onderwerpen, de vorm van de stofomschrijving, de te toetsen vaardigheden enzovoort. Wie weet geeft deze *andere* stofomschrijving daartoe de stoot.

Binnen de aangegeven periode — 1929-1939 — wordt de nadruk gelegd op:

- crisisverschijnselen op het terrein van het economische leven;
- hoe in het politieke, sociale en culturele vlak op deze verschijnselen gereageerd werd;
- inhoud, uitwerking en verloop van het crisisbeleid van de verschillende overheden (bijv. van rijk, gemeente);
- niet van overheidszijde komende ideeën en initiatieven met betrekking tot bestrijding van de crisis en/of crisisverschijnselen.

Bijlage 1: stofomschrijving 1977.

NEDERLAND, 1917 — 1939

Inleiding.

De nadruk wordt gelegd op de binnenlandse ontwikkelingen en verhoudingen in bovengenoemde jaren. De koloniale en de buitenlandse politiek komen alleen ter sprake voor zover ze die ontwikkelingen en verhoudingen hebben beïnvloed.

Ter wille van de overzichtelijkheid is het onderwerp, hoewel er natuurlijk een heel duidelijke onderlinge samenhang en verwevenheid bestaat, in drie categorieën ondergebracht:

1. Politieke aspecten.
2. Economische en sociale aspecten.
3. Culturele, geestelijke en maatschappelijke aspecten.

Uitwerking.

Hieronder volgt een uitwerking in onderdelen die in de drie categorieën aan de orde kunnen komen.

1. *Politieke aspecten.*

- Kiesrechtuitbreiding; verandering in het kiesstelsel.
- November 1918 en de reactie daarop.
- De liberale invloed vermindert.
- De invloed van de (grote) confessionele partijen.
- De socialisten buiten de regering.
- De (anti-) wapening in het algemeen.
- De breuk in de rechtse coalitie.
- De veelheid van politieke partijen.
- Anti-democratische stromingen en de reacties daarop.
- Wijzigingen in de koers van de SDAP.

2. *Economische en sociale aspecten.*

- Een opleving van de economische activiteiten tot eind 1920.
- Een terugslag met een dieptepunt in 1923.
- Herstel van de gouden standaard, opgaande conjunctuur tot 1930.
- De industrie groeit; de grote internationale bedrijven.
- De stagnatie in de landbouw.
- De gevolgen in Nederland van de beurskrach te New York.
- De crisispolitiek van de regering.
- De sociale wetgeving.
- De vakbeweging.
- De positie van de zwakkeren in de samenleving: arbeiders, boeren, middenstanders.
- De sociale onrust: de Twentse textielstakingen; de Zeven Provinciën; het Jordaanoproer.
- De invloed van de encyciek Quadragesimo Anno en van het Plan van de Arbeid.

3. *Culturele, geestelijke en maatschappelijke aspecten.*

- Gevolgen van de onderwijspacificatie.
- De verzuiling in het cultureel en maatschappelijk leven.
- De opmars van radio en film.
- Kerken en buitenkerkelijkheid.
- De positie van de vrouw.
- De jeugdbeweging.
- Nieuwe wegen in de kunst.

Enkele namen — termen — begrippen.

Aanpassingspolitiek — achturige werkdag — actief kiesrecht — algemeen kiesrecht — ambtenarenverbod — antimilitarisme — bezuinigingspolitiek — brede basiskabinet — bijzonder onderwijs — coalitie — collectieve arbeidsovereenkomst — confessionele partijen — contingentering — crisis — devaluatie — depressie — economische opleving — evenredige vertegenwoordiging — extra-parlementair kabinet — functionele bouwkunst — filmkeuring — gave gulden — gebroken gewoonte — gouden standaard — grondwetsherziening — Indiëvlucht — industrialisatie — internationale concerns — kabinetscrisis — landbouwcrisisfondsen — landdag (hagespraak) — Melbourne-race — mobilisatie — Nationaal Crisiscomité — nationaal kabinet — neutraliteitspolitiek — niet-confessionele partijen — Nieuwe Zakelijkheid — onderwijspacificatie — ontwapening — openbaar onderwijs — openbare werken — ordening — organieke wet — pacifisme — parlementaire democratie — parlementair kabinet — passief kiesrecht — recht van initiatief — rijwielplaatje — socialisatie — stempelen — De Stijl — toogdag — uniformbesluit — vakbeweging — verkeerswegen — verzuiling — vluchtelingenvraagstuk — vrouwenkiesrecht — werkverschaffing — Zuiderzeewerken.

Enige literatuur.

Verwezen wordt naar de literatuuropgave in Mededelingen van de CEGES-10, Kleio, 16e jaargang, no. 10, oktober 1975. Van deze Mededelingen is destijds aan alle scholen een overdruk gezonden.

NEDERLAND IN DE JAREN 1917-1940

A. Omschrijving

Inleiding

Het begin van dit onderwerp ligt bij de aanvaarding van de grondwetwijziging in november 1917.

Het einde ligt bij het bezetten van ons land in mei 1940.

De uitwerking geschiedt in drie paragrafen. In elk van die paragrafen worden onderdelen genoemd die in examenopgaven aan de orde kunnen komen.

Die paragrafen zijn:

1. Binnenlandse politieke aspecten.
2. Economische en sociale aspecten.
3. Aspecten van cultureel, geestelijk en maatschappelijk leven.
4. Aspecten van de buitenlandse politiek.

Uitwerking

1. Binnenlandse politieke aspecten

- grondwetwijziging 1917: algemeen mannenkiesrecht, passief vrouwenkiesrecht, mogelijkheid tot actief vrouwenkiesrecht (wordt spoedig gerealiseerd via het gebruik maken van het recht van initiatief), stelsel van evenredige vertegenwoordiging komt in de plaats van districtenstelsel, stemplicht (wordt later: opkomstplicht), onderwijspacificatie;
- november 1918 met politieke gevolgen;
- veelheid van politieke partijen;
- verdergaande vermindering van invloed van de liberalen;
- moeilijker wordende samenwerking tussen de ARP, CHU, RKSP: *Vlootwet*, gezantschap bij de paus (budgetrecht, recht van amendement), in de jaren '30 Colijns sociaal-economische politiek;
- tot 1939 kabinetten zonder de SDAP;
- anti-democratische stromingen en reacties daarop, zoals van *Eenheid door Democratie*, *Comité van Waakzaamheid*, de *Synode van de Gereformeerde Kerken*, de *bisschoppen van de RK Kerk*;
- mei 1940: koningin en ministers in ballingschap;
- Nederland wordt bezet, het koninkrijk zet de strijd voort.

Namen — termen — begrippen:

ambtenarenverbod — antimilitarisme (gebroken gewertje — *Kerk en Vrede* — pacifisme) — antisemitisme (racisme) — *antithese* — capitulatie — CPH (CPN) — (extra-)parlementair kabinet — fascisme — *landdag (hagespraak)* — (Liberale Staatspartij de) Vrijheidsbond — linkse oppositie — nationaal-socialisme — NSB — (niet-)confessionele partijen — parlementaire democratie — rechten van de Tweede Ka-

mer — rechtse coalitie — de roep om een sterke man — SGP — uniformbesluit (WA) — Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) — *Zwart Front*.

2. Economische en sociale aspecten

- sociale gevolgen van november 1918;
- technologische ontwikkelingen: groeiende industrie, toename gemotoriseerd verkeer, opkomst van de luchtvaart;
- *schommelingen in de conjunctuur met een hoogtepunt in 1920 en een dieptepunt in 1923, daarna weer een stijging met een hoogtepunt in 1929*;
- 1929 is ook het jaar van de beurskrach in New York, het begin van de grote economische crisis in de jaren '30;
- protectionistische maatregelen van andere landen met reacties voor landbouw en industrie;
- de crisispolitiek van de regering, toenemende overheidsbemoeienis op sociaal en economisch gebied;
- de positie van de economisch zwakkeren zoals arbeiders, kleine ondernemers, werklozen;
- sociale onrust: stakingen in de Twentse textielindustrie, munterij op de Zeven Provinciën, oproer in de Jordaan;
- niet van de overheid afkomstige ideeën ter bestrijding van de crisis zoals het Plan van de Arbeid.

Namen — termen — begrippen:

aanpassingspolitiek — achturige werkdag — *bedrijfsvereniging* — begrotingstekort — *betalingsbalans* — bezuinigingspolitiek — c.a.o. — *clearingstelsel* — *contingentering* — *corporatisme* — *devaluatie* — economische depressie — *economisch liberalisme* — *economische ordening* — *encycliek Quadragesimo Anno* — *gave gulden* — *gouden standaard* — handelsbalans — Indiëvlucht — industrialisatie — inpoldering — internationale concerns — landbouwcrisisfonds — malaise — Melbourne-race — Nationaal Crisiscomité — openbare werken — rijwielplaatje — sluitende begroting — *socialisatie* — *solidariteitsbeginsel* — stempelen — steuntrekker — (verzuilde) vakbeweging — verkeerswegen — *verordenende bevoegdheid* — vrijhandel — werkverschaffing — Zuiderzeewerken.

3. Aspecten van cultureel, geestelijk en maatschappelijk leven

- gevolgen van de onderwijspacificatie;
- verzuiling in het cultureel en maatschappelijk leven;
- groeiende bevolking en verandering in samenstelling wat betreft leeftijdsopbouw en beroepsgroepen;
- de positie van de vrouw;

- in de jeugdbeweging vorming buiten schoolverband: de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de Graalbeweging, de Jongelings- en de Meisjesvereniging, de Padvinderij;
- kerken, buitenkerkelijkheid, oecumenische beweging;
- nieuwe wegen in architectuur en beeldende kunst: Amsterdamse School, zoals architect M. de Klerk; De Stijl: de schilders Th. van Doesburg, P. Mondriaan, de architecten J.J.P. Oud, G.Th. Rietveld; Functionalisme/Nieuwe Zakelijkheid bijv. architect L.C. van der Vlugt;
- opmars van: amateurfotografie, film, elektrische huishoudelijke apparatuur, radio, telefoon.

Namen — termen — begrippen:

abstracte schilderkunst — beton- en staalconstructie — bijzonder onderwijs — bioscoop — emancipatie — figuratieve schilderkunst — filmkeuring — geluidsfilm — hoogbouw — kubisme — moderne vormgeving (zoals: gestroomlijnd model van auto's, treinen, vliegtuigen) — (verzuild) omroepbestel — ontslag huwende ambtenares — openbaar onderwijs — secularisatie — toogdag — volkswoningbouw.

4. Aspecten van de buitenlandse politiek

- Nederland voert een neutraliteitspolitiek;
- *de vlucht van de Duitse keizer*;
- *de verhouding met België*;
- *Nederland en de Volkenbond*;
- *ons land onderhoudt geen diplomatieke betrekkingen met de Sovjet-Unie*;
- *Nederlands houding tegenover Hitler-Duitsland*;
- *mei 1940: Duitse inval*.

Namen — termen — begrippen:

algemene mobilisatie - anticommunisme - asielverlening - Belgische annexatieplannen - economische wereldconferenties (Genève, Londen) - Duitse vluchtelingen - Groot-Nederlandse beweging - het kanaal van Antwerpen naar de Rijn - verdeling van het Maaswater.

B. Opgave van literatuur

Wat hieronder genoemd wordt kan ook als naslagwerk gebruikt worden. Door inhoudsopgave, register of literatuurlijst te raadplegen kan men zich over een bepaald onderdeel uitvoeriger informeren.

- Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 14, Nieuwste tijd; Haarlem/Bussum, 1979.
- A. en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden*, deel 3 en 5; Franeker, 1983 (9e druk).
- P.J. Oud, J. Bosmans, *Honderd jaren. Een eeuw staatkundige vormgeving*; Assen, 1979 (7e druk).
- E.H. Kossman e.a., *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Lage Landen van 1780 tot 1970*; Amsterdam/Brussel 1977
- A.F. Manning (red.) e.a., *Erfgoed van Nederland. Wat ons bleef uit een roerig verleden*; Amsterdam/Brussel, 1979.
- A.H. Paape (red.) e.a., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, band 1; Amsterdam/Leiden/Haarlem, 1971.
- Jan en Annie Romein e.a., *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*; Amsterdam, 1976 (6e druk).

A regel 4: vertegenwoordigen **moet zijn** vertegenwoordigen

B regel 4: gemeenschappelijke **moet zijn** gemeentelijke

C1 regel 18: stimulerende **moet zijn** stimuleren

C2 regel 12: : Naast **moet zijn** . Naast

C4 regel 7: verzaking en geloof **moet zijn** verzaking van geloof

Toelichting, regel 15: anderzijds werkgevers **moet zijn** anderzijds gingen werkgevers

Toelichting, regel 35-36: de begrippen van door de vragenmakers aan te bieden begrippen met behulp **moet zijn** de begrippen met behulp

Literatuurlijst:Hartveld **moet zijn** Hartveld

kleid

Reacties

Bij de redactie zijn twee reacties binnengekomen op de gepubliceerde stofomschrijving van het CSE-onderwerp 'Nederland tijdens het interbellum'.

De Onderwijs Advies commissie van de VGN ziet heel wat problemen. In een open brief aan de docenten somt zij een aantal moeilijkheden op. Dr. Mieke Lunenberg, sociaal pedagoog, geeft in haar ingezonden brief een aanvulling op de literatuurlijst. Beide reacties drukken wij hieronder af.

Geachte redactie,

Naar aanleiding van de in Uitleg d.d. 9 juli 1990 gepubliceerde stofomschrijving "Nederland tijdens het Interbellum: 1917-1940" vestigt de Onderwijs Advies Commissie van de VGN de aandacht op het volgende:

De OAC is ervan overtuigd, dat deze stofomschrijving tot grote problemen in het veld zal leiden. De OAC spreekt daarom haar verontrusting uit over:

1. De centrale vraagstelling, die onbegrijpelijk is geredigeerd.
2. De ondoorzichtige structuur, waarin de stofomschrijving aan de orde wordt gesteld.
3. Het ontbreken van een begrippenlijst. De omschrijving van sommige begrippen zal zeker tot grote verwarring aanleiding geven.
4. Het slordige en onzorgvuldige taalgebruik waardoor grote misverstanden en onbegrip bij de lezers kunnen ontstaan.
5. Het tot "handboek" verklaren van schoolboeken. Dat zal naar de mening van de OAC grote problemen opleveren, zeker bij de normbespreking, omdat er qua inhoud en opvatting grote verschillen bestaan tussen de gangbare schoolboeken.
6. De aangeboden literatuurlijst, omdat deze naar mening van de OAC moeilijk bereikbare boeken omvat.

Tenslotte: De gekozen stofomschrijving.

Het onderwerp Interbellum zou een herhalingsonderwerp zijn naast het nieuwe onderwerp Europa. Van herhaling is geen

sprake in deze vorm van stofomschrijving.

Wordt aan de mensen in het veld alwéér voorbijgegaan?

Hoogachtend,
de OAC

Bijlage

ad 1.

Bij de centrale vraagstelling ontbreekt een duidelijke verantwoording/argumentatie op grond waarvan juist voor deze vraagstelling is gekozen. Temeer daar niet duidelijk gedefinieerd wordt wat men verstaat onder staat en maatschappij. Dit zelfde geldt voor de begrippen overheid en maatschappelijke groeperingen. De gesuggereerde tegenstelling "directe volksinvloed en toename overheidsinvloed" ligt niet in één vlak - bijvoorbeeld zuiver politiek of zuiver economisch - waardoor verwarring kan ontstaan over de bedoeling van de schrijvers met deze tegenstelling.

ad 2.

Op het eerste gezicht lijkt de indeling in subgroepen A, B, C heel verduidelijkend, maar bij goed lezen komen ook hier weer vragen voor de docent die deze materie meester moet worden.

Moet men nu A en B als totaal los van elkaar zien of is het juist dat A en B elkaar diepgaand beïnvloeden? De presentatie van de tekst is hier heel verwarrend.

De uitwerking van A en B is te verschil-

lend. A krijgt breeduit de aandacht, terwijl B zeer summier aan de orde komt. Daarbij is de uitwerking van A door gebrek aan definities wéér de aanleiding tot verwarring en het spoor bijster zijn bij de lezer. Dit leidt er toe dat de uitwerking van C, wat de hoofdmoot van de stofomschrijving vormt, voor de lezer een brei van vage informatie wordt, waarbij hij zich kan afvragen of alles wat aan de orde komt zonder verdere gegevens of uitwerkingen in deze context door hemzelf moet worden nagegaan of verworven. Zie punt 3 en punt 6.

ad 3.

Er wordt gesteld dat de docent zijn eigen begrippenlijst maar moet uitzoeken uit de stofomschrijving. Uit de tekst blijkt dat de schrijvers aan bepaalde begrippen een telkens veranderende betekenis toekennen. Bijvoorbeeld: het begrip staat, het begrip overheid, het begrip maatschappelijke groepering, de begrippen burgerlijk, burgerlijke partijen of groeperingen, burgerlijke maatschappij.

ad 4.

De datering van het onderwerp lijkt ons onjuist. Het Interbellum vangt aan na 11 november 1918 en eindigt op 1 september 1939. De invoering van het jaartal 1917 als begin kan misschien duiden op het in Nederland ingevoerde algemeen kiesrecht voor mannen. Dit heeft met het einde van de Eerste Wereldoorlog geen enkel verband.

Enkele voorbeelden van slordig en/of onzorgvuldig taalgebruik:

- Bij A1 wordt de suggestie gewekt dat standen en klassen hetzelfde zijn.
- Waar een onduidelijke omschrijving staat had volstaan kunnen worden met het begrip verzuiling en een korte omschrijving daarvan.
- Wat moet verstaan worden onder "een of ander deel van de maatschappij"?
- A2: het is niet duidelijk onder welke kerkelijke of politieke leiding bijvoorbeeld de AVRO stond.
- A3: de hoofdkenmerken van de burgerlijke maatschappij zijn zeer discutabel, zie bijvoorbeeld het antiparlementair/democratische gehalte van de "burgerlijke"

NSDAP en de NSB.

- Is er sprake van willekeur bij de keuze van genoemde politieke partijen? Is bijvoorbeeld het verbond van Nationaal Herstel (1 zetel in 1933) belangrijker dan de ongenoemde liberale partijen?

- B: het is niet duidelijk wat met de drie zinnen waaruit dit sub-onderwerp bestaat bedoeld wordt.

- Sub-onderwerpen A + B zijn te abstract. Begrippen als subsidiariteit, socialisatiegedachte en soevereiniteit in eigen kring zijn zeker voor Mavo-leerlingen te abstracte en ongrijpbare termen.

- C1: een term als bedrijfsmedezeggenschap dateert van na de Tweede Wereldoorlog en hoort dus in dit onderwerp niet thuis. In de toelichting wordt gesproken over bedrijfsraden terwijl eerder alleen de RK bedrijfsraden ten tonele gevoerd worden. Wat is de reden daarvoor? Overigens hebben tijdens het Interbellum slechts zo'n 20 bedrijfsraden een hele kleine rol vervuld. Waarom zo'n nadruk op bedrijfsraden?

- C2: wat moet de docent met de kleine en grote crisis der democratie? (zie ad 2b).

- C3: volgens de Winkler Prins en de

handboeken van professor P.J. Oud is het onjuist te stellen dat Nederland zo vooroplopend was in de Volkenbond. De defensie uitgaven groeien pas na 1938!

ad 5.

Het is onfatsoenlijk om schoolboeken voor te stellen als informatiebron voor het centraal schriftelijk. Op de normvergaderingen is ten alle tijde gesteld dat docenten zich voor rechtvaardiging van gegeven antwoorden *niet* en *nooit* mogen baseren op lesboeken. Immers het aantal methodes is zeer groot en onderling sterk verschillend. De eenheid van beoordelen zou hierdoor verloren gaan en daarmee de landelijke gelijke normering.

ad 6.

De literatuurlijst is ontoegankelijk wat betreft het merendeel van het aanbevolen materiaal. Bij navraag bij bibliotheek en boekhandel bleken de meeste titels niet meer voorradig of in de collectie aanwezig. Het is ondoenlijk te verwachten dat docenten in staat zijn zich op deze wijze de vereiste kennis te verschaffen.

Suggesties voor recente literatuur

Over het katholieke jeugdwerk in het interbellum schreef Jan Peet in deel I van zijn proefschrift *Het uur van de arbeidersjeugd* (Baarn 1987). Aardig is ook het artikel van Willem Dings en Marco de Greef over de katholieke verkenner, getiteld 'Katholieken en het spel van het verkenner, 1912-1930', dat verscheen in het *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* 1985 (Nijmegen 1986).

Johan Sturm promoveerde op *Een goede gereformeerde opvoeding* (Kampen 1988). In zijn boek worden de gereformeerde jeugdorganisaties tussen 1880 en 1950 behandeld.

In het tweede deel van het proefschrift van Herman Nijenhuis, *Werk in de schaduw* (Amsterdam/Utrecht 1987), staat het algemene volkshuiswerk centraal. Daarnaast besteedt hij ook enige aandacht aan het rooms-katholieke en protestants-christelijke jeugdwerk.

Mijn eigen dissertatie *Geluk door geestelijke groei* (Zwolle 1988) gaat over de toename van het jeugdwerk in het interbel-

lum, de opvattingen binnen de verschillende zuilen daarover, en over de Amsterdamse praktijk.

Voor het onderwijs kan het aardig zijn gebruik te maken van de vijftien minuten durende videoband over jeugdzorg in de Jordaan, die bij mijn proefschrift hoort. De titel is 'Opgroeien voor galg en rad?'. □

Mieke Lunenberg,
Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam

Braudel in vertaling

Bespreking van *Beschaving, Economie en Kapitalisme (15e - 18e eeuw)* door Fernand Braudel (oorspronkelijke titel 'Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe - XVIIIe Siècle'):

Deel I, *De structuur van het dagelijks leven*. Vertaald door Roland Fagel en Geurt Rombach, 1987, 599 blz.

Deel II, *Het spel van de handel*. Vertaald door Eef Gratama, Koen van Gulik en Geurt Rombach, 1989, 633 blz.

Deel III, *De tijd van de wereld*. Vertaald door Roland Fagel, Eef Gratama en Koen van Gulik, 1990, 654 blz.

Uitgeverij Contact, Amsterdam, prijs f 79,90 per deel gebonden; f 59,90 per deel paperback.

In 1987 - kort na zijn dood - verscheen het eerste deel van de vertaling van dit grote werk van Braudel, de meest invloedrijke en gezaghebbende Franse historicus van zijn generatie, en nu (eind 1990) is dus het derde deel uitgekomen.

De lezers raad ik aan, meteen naar hun boekhandel te stappen om deze drie boeken aan te schaffen, want men kan zijn boekengeld (indien voorhanden) mijns inziens niet beter besteden. Men vindt hier een overvloed aan historische informatie in een boeiend betoog, dat bovendien wordt ondersteund door talloze kaarten, grafieken en - vooral - illustraties van tekeningen en schilderijen van tijdgenoten: de Nederlanders zijn hierbij opvallend zwaar vertegenwoordigd, zoals trouwens ook in andere opzichten. De vertaling lijkt me bovendien boven alle lof verheven, ik ben nergens - bij de lectuur van de al bij al meer dan 1800 bladzijden tekst - een storende fout tegengekomen.

Een gemakkelijk boek is het uiteraard niet, hoewel het dank zij de levendige stijl van Braudel nooit vervelend is: elke neiging tot dikdoenerij of averechtse diepzinnigheid was hem vreemd en hij laat vaak genoeg merken, hoe hij zelf met bepaalde problemen heeft geworsteld - en natuurlijk vooral met de onmetelijke historische 'materie' zelf. Wat in deze boeken ter sprake komt, is namelijk de 'sociaal-economische' geschiedenis (in een zeer ruime betekenis) van ongeveer vier eeuwen, waarbij niet alleen Europa het onderwerp is, maar ook de andere werelddelen in een

vergelijkende beschouwing worden betrokken.

De kennis die Braudel bij dit alles schijnbaar uit de historische mouw schudt, is inderdaad buitengewoon groot; hier is onmiskenbaar een man aan het woord die decennia lang bezig is geweest zich in historische problemen te verdiepen en in te lezen, en die bovendien langdurig buiten Europa heeft gewoond.

Over de theoretische grondslag van deze boeken wil ik kort zijn, zij zijn uiteraard nauw verbonden met een aantal uitgangspunten van de 'Annales'-school, waaraan in 1973 door Kees Bertels een informatieve dissertatie werd gewijd: *Geschiedenis tussen structuur en evenement*.

Van het boek, dat hier wordt besproken, was toen nog pas een eerste versie van het eerste deel verschenen en bovendien maakt Braudel de indruk, in de uiteindelijke opzet wat vrijmoediger met deze uitgangspunten te zijn omgesprongen. Men kan ook zeggen: de overvloed van zijn illustrerende materiaal is zo rijk en zo briljant gepresenteerd, dat men het staketsel van de theorie die er achter of in steekt, nauwelijks meer te zien krijgt - maar dit raamwerk is er natuurlijk wel.

'De structuur van het dagelijks leven'

In het eerste deel over 'de structuur van het dagelijks leven' heeft Braudel vooral de min of meer elementaire aspecten van

het 'dagelijkse' leven en de strijd om het bestaan onder de loep genomen: de invloed van de bevolkingsdruk, de bestanddelen van ons voedsel en hun geschiedenis (tarwe, rijst, mais, aardappelen evenals zout, suiker, peper enzovoort), de varianten van huisvesting en kleding en de invloed van alle ontwikkelingen op het gebied van de techniek en bewapening, alsmede - tenslotte - de rol van het geld en van de steden en hun onderlinge verbanden. Kortom: dat wat men pleegde te noemen een beschavings- of cultuurgeschiedenis van het dagelijkse leven - maar toch op een geheel eigen wijze en met uiterst verrassende gezichtspunten gepresenteerd.

Zelf vind ik dit eerste deel eigenlijk nog het meest briljant en belangwekkend.

'Het spel van de handel'

In het tweede deel over 'het spel van de handel' heeft hij geprobeerd om alle mogelijke aspecten en varianten van de ingewikkelde patronen van het 'handelsverkeer' (of zo men wil: de goederen- en geldcirculatie) en wat 'drum and dran' is, te ontwarren en te beschrijven, waarbij uiteraard de problematiek van het 'kapitalisme' aan de orde komt.

In het 3e hoofdstuk is Braudel op dit begrip en zijn geschiedenis ingegaan: in de 17e eeuw ziet hij het woord 'kapitalist' in een Hollands tijdschrift verschijnen om tegen het einde van de 18e eeuw - en met name in de tijd van revolutie - tot het algemene spraakgebruik te gaan behoren. Wie echter naar bepaalde afbeeldingen kijkt, zoals het lieve 'goudweegstertje' van Jan Gossaert Mabuse (p.399), ziet heel goed dat men, man of vrouw, jong of oud, al veel eerder zeer goed wist, waar het op aankwam (ook al ging het niet om Abrahams mosterd).

Op zoek naar de beruchte 'geest van het kapitalisme' is Braudel ook nog bij Sombart te rade gegaan, die hij naar mijn idee wel wat heeft overschat, terwijl ook zijn tweedeling van een 'kapitalisme buitenshuis' en een 'kapitalisme thuis' (in resp.

de hoofdstukken 3 en 4) mijns inziens weinig verheldert. In deze hoofdstukken zelf kan men echter weer, als steeds, verbaasd, ja bijna verbijsterd zijn over de veelheid van elementen en perspectieven die hier schijnbaar spelenderwijs aan de orde worden gesteld. Maar in dit 'spel' moet men zich, de titel ten spijt, toch niet vergissen: in zijn inleidingen heeft Braudel wel duidelijk gemaakt, hoe weinig 'speels' deze boekdelen zijn ontstaan. (Dus met een herhaaldelijk herschrijven en herformuleren - maar het is bekend dat het helderste proza niet altijd zo gemakkelijk tot stand komt).

Overigens kan men wel enige twijfels hebben aan de tweedeling - in het begin van dit deel - tussen de 'gewone markten' die 'het raderwerk aan de onderkant van de handel' zouden vertegenwoordigen en de 'jaarmarkten' waarin men een uitgangspunt zou moeten zien van 'het raderwerk aan de bovenkant van de handel'; welke aanduiding uiteraard wel kan gelden voor 'hogere' vormen van de handel en het geldwezen als de beurs en effectenmarkt (de Amsterdamse met name, p.87).

Wat het aparte volkje van de 'marskramers' en dergelijke betreft, die in hun persoon als het ware een soort ambulante markt of winkel belichaamden, ook deze vrijbuiters van een elementair kapitalisme zijn niet ontsnapt aan de aandacht van Braudel, evenals het feit dat zij vaak, zoals wij weten, van vrijbuiters tot grootkapitalisten werden.

Over een passage als deze: *'Mocht op een dag de dreigende tyrannie van de Albert Heijns, Vroom en Dreesmannen en Hema's, van al die hectares koopdwang onverdraaglijk worden, dan weet ik zo net nog niet of we als reactie daarop niet de ontketening van een nieuw soort marskrammerij... zullen zien'* (68), zou uiteraard heel wat te zeggen zijn, bijvoorbeeld dat deze namen natuurlijk niet van Braudel stammen en dat de oorsprong van de Heijnsen een andere is dan die van de Vroomen en Dreesmannen, evenals van onze van oorsprong Westfaalse textielmagnaten. En de Sovjet-'marskramers' die vanuit Georgië en Armenië naar Moskou vliegen of vlogen met hun waren, waarover Braudel vlak daarvoor schrijft, zijn natuurlijk het product van een heel andere - dus zwaar gestoorde en gefrustreerde - 'markteconomie'.

'De tijd van de wereld'

Hoe snel wijsheden, zelfs gedebiteerd door geniale auteurs als Braudel, tegenwoordig 'gedateerd' kunnen lijken, blijkt overigens uit het einde van het derde deel, waarop ik hier al even vooruitgrijp.

Onder een onmiskenbare invloed van de 'tijdgeest' maakt de auteur hier enige zorgelijke notities voor een eventuele diagnose van de patient 'kapitalisme'. De gebruikte formuleringen weerspiegelen zijn twijfels, want enerzijds is het stelsel blijkbaar toch niet een 'zieke man' (aanhalingstekens van Braudel) die *'op het punt staat de laatste adem uit te blazen'*, maar anderzijds wordt dit kapitalisme toch wel bedreigd door *'de huidige, in de jaren zeventig begonnen crisis... Ze is heel ernstiger dan de crisis in 1929 en zal waarschijnlijk ook grote firma's van naam opslokken'* (III,585).

Wat de door Braudel opgesomde "socialistische overwinningen in de wereld" betreft, tot en met "de bevrijding van Vietnam in 1976" (het staat er): *'Deze bewegingen konden nog steunen op een ongebroken vertrouwen in de socialistische toekomst die tegenwoordig heel wat onzekerder is'* (III,585) - en wie hier nog weg uit weet, mag zijn vinger opsteken.

Wel lijkt me duidelijk dat men Braudel als diagnosticus van onze eigentijdse geschiedenis niet al te serieus moet nemen.

Dit derde deel, genaamd 'de tijd van de wereld', lijkt me overigens het minst verrassende en overtuigende deel van de drie, waarmee niet is gezegd dat 'men' er niet weer veel uit kan leren.

Een bezwaar vind ik de titel, als een vlag die de lading niet geheel dekt; in het eerste hoofdstuk komt namelijk al meteen de dimensie van de ruimte ter sprake.

Van zijn drie stellingen of 'basisregels' is de tweede de belangrijkste, te weten dat in de loop van de nieuwe geschiedenis steeds weer een nieuwe grote stad (metropolis?) een gebied domineerde: *'Een economische wereld heeft altijd een stedelijke kern, een stad als het logistieke hart van de handel: nieuws, handelswaar, kapitaal, krediet, mensen, opdrachten, handelsbrieven zwermen de stad in en uit. Machtige, vaak puissant rijke handelaren maken er de dienst uit'* (III,28).

Deze stelling wordt in de volgende twee hoofdstukken uitgewerkt en geïllustreerd aan een overvloed van informatie, als altijd. Tot deze 'grote steden' worden dan Venetië (min of meer 'ex aequo' met Genua) gerekend en Amsterdam - als dominant in de 'Verenigde Nederlanden':

waarna men eigenlijk zit te wachten op de opvolgers, zoals Londen en Parijs - maar hierna gaat het betoog over naar 'de nationale markten' en de verhouding van Europa tot de rest van de wereld.

Van die centrale betekenis van de 'overheersende steden' blijft uiteindelijk niet zo veel over, maar dat kon men misschien al verwachten. In zijn toelichting tot de tweede regel bespreekt Braudel namelijk het geval van de mogelijke keuze door Philips II van Lissabon als hoofdstad, na zijn verovering van Portugal in 1580; na drie jaren ging hij echter weer terug naar Madrid - een beslissing waaraan Braudel een beslissende betekenis toekent voor het verdere verloop van de Spaanse geschiedenis.

Hieraan kan men mijns inziens echter zijn twijfels hebben, en dan nog: was Lissabon in dat geval tot die status van 'overheersende stad' verheven? Hoogstens in het Iberische gebied, maar daarom nog niet in geheel Europa.

En dan nog: hoe 'overheersend' waren uiteindelijk die dominante steden? Zelfs in het geval van Parijs - met zijn reputatie van nationale bazigheid - lijkt daarvan binnen het Franse kader in de analyse van Braudel (in het 4e hoofdstuk over 'de nationale markten'), toch geen sprake te zijn geweest, gezien zijn nadruk op de zo grote en bijna onbeheersbare ruimte van het land en zijn enorme 'diversiteit'.

En was Londen zo dominerend in Engeland? Als financieel en commercieel centrum misschien, maar vanaf de late 18e eeuw ternauwernood als industrieel centrum. In de 19e eeuw is er trouwens helemaal geen sprake meer van enige 'overheersende stad', maar van een veelheid van snel groeiende massasteden.

Na enige als steeds boeiende en informatieve betogen over de rol van verschillende grote landen en werelddelen - met tamelijk veel aandacht voor India - is het laatste hoofdstuk gewijd aan de 'industriële revolutie en groei'. Een wel erg panoramatisch overzicht met summiere formuleringen over thema's waarover stuk voor stuk wel een bibliotheekje is vol geschreven, en hier is, kan men denken, iets te veel hooi op een te kleine vork genomen. Maar men kan natuurlijk ook denken dat Braudel hier slechts een schetsmatige overgang heeft willen presenteren naar een tijdperk dat door hem niet meer is behandeld, de wereld van de 19e eeuw, toen met name het 'kapitalisme', dat deze drie delen weliswaar domineert, maar dat toch nog altijd in de kinderschoenen liep, tot volle en volwassen

ontplooiing kwam.

Deze periode heeft Braudel dus als het ware overgeslagen om daarna zijn slotconclusies over het lot van het kapitalisme te trekken - een heksentoer die niet helemaal gelukt lijkt, omdat zelfs een geniale man als Braudel nu eenmaal niet kan heksens.

Een laatste opmerking

Om tenslotte aan te tonen, hoe ernstig ik het voortreffelijke werk van de uitgever en de vertalers opvat, geef ik nog even wat kritiek op het notenapparaat.

De *Storia della tecnologia* onder redactie van Singer, waarnaar in enige noten in deel I wordt verwezen, is in Nederlandse bibliotheken aanwezig als een - buitengewoon rijke en belangwekkende - *History of technology* (in 3 delen).

Wat de extreme overwaardering door Spengler van de uitvinding (in 1494) door Luca Pacioli van de 'dubbele boekhouding' betreft, die in deel I, p. 542 ter sprake komt, deze kan men in de Duitse (eerste) editie van 1922 tegen het einde van deel 2, p. 615 vinden; in de noot wordt naar de Franse vertaling verwezen. Het loont de moeite, het gebral van Spengler nog eens tot zich te laten doordringen: '*In der Tat darf sich ihr Urheber seinen Zeitgenossen Kolumbus und Kopernikus ohne Scheu zur Seite stellen*' - en jammer dus, dat niemand meer weet, wie die Pacioli was, en dat ook geen mens meer aan die boekhoud-revolutie gelooft (ook Braudel niet).

Van het gehanteerde citaten-stelsel, waarbij men van tijd tot tijd weer wordt terugverwezen naar eerder geciteerde titels (op.cit.), ben ik overigens een tegenstander, om niet te zeggen hater; maar daarvoor draagt de Nederlandse uitgever geen schuld.

Van mijn bewondering voor dit magnifieke werk en deze uitgave is de lezer tenslotte, naar ik hoop, wel overtuigd.

Uiteraard moet u, lezer, als u het boek koopt, er de tijd voor nemen, maar dan wordt u er ook aanmerkelijk wijzer of in elk geval knapper van.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van Kleio besproken.

Als Aula-pocket is verschenen:

De nieuwste geschiedenis, overzicht van de algemene, contemporaine geschiedenis. Vanaf 1870 tot heden.

De auteurs P.A.J. Caljé en J.C. den Hollander trachten in negentien hoofdstukken een overzicht te geven 'op alle terreinen van het leven waar structurele veranderingen optraden'. Het boek is voorzien van zowel een personen- als zakenregister, en telt ruim 600 pagina's.

Bij de Staatsdrukkerij/uitgeverij (SDU) zijn twee prachtige gedenkboeken verschenen.

Ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer verscheen Van 'Camere vander Rekeninghen' tot Algemene Rekenkamer, zes eeuwen rekenkamer. Onder de redactie van D.J. Margry, E.C. van Heukelom en A.J.R.M. Linders geeft keur van specialisten een geschiedenis van de Rekenkamer. Het boek is prachtig uitgegeven en geïllustreerd. Dit ruim 500 bladzijden tellen 'sierraad voor de boekenkast' kost f 69,90.

Even fraai uitgegeven is *Aan deze zijde van het Binnenhof*, gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten Generaal. Ook hier zorgde een team van specialisten voor een standaardwerk. In tijdvakken wordt de geschiedenis beschreven, maar ook onderwerpen als het gebouw van de Eerste Kamer en zusterinstellingen in het buitenland komen aan

de orde. Dit 570 pagina's tellende prachtboek kost ook f 69,00.

Cultuur en geschiedenis, negen opstellen en *Geschiedenis en cultuur*, achttien opstellen, zijn twee bundels, die verschenen ter gelegenheid van het afscheid van professor H.W. von der Dunk.

Van de hand van Von der Dunk zijn negen artikelen over 'historici en hun macht, Nederland in de 20ste eeuw en Moderniteit en antimoderniteit in het interbellum'. Onder redactie van E. Jonker en M. van Rossem zorgen achttien auteurs voor een bijdrage betreffende de onderwerpen historiografie, politiek en cultuur.

Beide boeken zijn uitgegeven bij de SDU en kosten elk f 35,00.

Bij uitgeverij Rodopi verschenen in de serie 'Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis', bundels artikelen over respectievelijk *Het Wonen*, *Moderne Levensstijlen*, *Cultuurgeschiedenis van de Dood*, *Grenschillen in de seks*.

Om met het laatste te beginnen, 'De cultuurgeschiedenis van de seksualiteit is een bloeiend bedrijf geworden, zeker ook in Nederland', aldus de achterflap. Aan bod komen zaken als 'het seksuele gedrag van de Nederlandse student ten tijde van de Republiek' en 'seksuele voorlichting in het begin van de 20ste eeuw'.

In 'Cultuurgeschiedenis van de Dood' wordt vanuit diverse invalshoeken (o.a. graftekens, doodsheleving) de dood belicht, waarbij de periode vanaf de late middeleeuwen tot in onze tijd wordt bestreken.

'Moderne levensstijlen' laat wetenschappers uit onder andere letteren, geschiedenis en sociologie aan het woord. Besproken worden onderwerpen als 'Wat is de invloed van popsterren en van dandies op de vorming van moderne levensstijlen?' en 'de magie van de consumptie'.

Het laat zich raden wat in 'Het Wonen' centraal staat, toch komen daar onderwerpen aan de orde als 'op zoek naar een typisch stadsmens' en 'om de plaats van de psychiatrische inrichting'. De boeken kosten respectievelijk f 42,00, f 49,50, f 46,00 en f 46,00.

Bij Coutinho is verschenen *De jongste geschiedenis van Europa 1945-1990* van C.H. Jansen. Jansen is verbonden aan de school voor journalistiek te Utrecht. De auteur pretendeert, 'juist nu door

kleio

nummer 4/91
pagina's 40 en 41

het slechten van de Berlijnse Muur we in een maastroom van veranderingen in de verhouding tussen Oost en West terecht zijn gekomen', de grote lijnen van de geschiedenis van de laatste decennia weer te geven. Het boek is chronologisch opgebouwd, heeft veertien hoofdstukken en geeft inderdaad ruime aandacht aan de ontwikkelingen in Oost-Europa. Nuttig zijn de ruime samenvatting en het personenregister. Het boek telt ruim 400 pagina's en kost f 49,50. Door overmaking van dit bedrag + f 3,00 portokosten op giro 60 20 60 is het boek ook rechtstreeks te bestellen bij de Uitgeverij.

Eveneens bij Coutinho verscheen *Geld, Goed en Godsdienst in het Midden-Oosten*, onder redactie van Paul Aarts. Een achttal opstellen worden ingeleid door Aarts, die is verbonden aan de vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht van de universiteit van Amsterdam. De vraag wordt gesteld of de Islam de autonome factor is waar hij vaak voor gehouden wordt, of dat het religieuze denken meer en meer beïnvloedt wordt door politieke en economische moderniseringsprocessen. Het boekje van 160 pagina's kost f 29,50.

Jan de Ruiter

TWEEDE WERELDOORLOG

J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening* (Kok, Kampen 1990) 211 blz., prijs f27,50

In dit boek biedt de gereformeerde predikant Snoek, die jarenlang betrokken was bij de joods-christelijke dialoog, een lezenswaardige reconstructie van de reactie van de Nederlandse kerken op de jodenvervolgelingen tijdens de bezetting.

In het eerste deel beschrijft de auteur de protesten van de in het Interkerkelijk Overleg samenwerkende kerken tegen de antisemitische terreur, de massadeportaties, de medewerking van christenen aan het anti-joodse beleid van de bezetter, de sterilisatieplicht voor joden en de maatregelen tegen gemengd gehuwden.

Bijzondere aandacht besteedt hij aan de positie van de christelijk gedoopte joden (niet in de laatste plaats omdat deze groep in het beleid van de kerken een aparte plaats innam) en aan de vermeende be-

scherming die de 'haastdoop' en de verstrekking van valse doopbewijzen zou bieden aan met deportatie bedreigde joden.

In deel twee geeft Snoek een overzicht van de kerkelijk geïnspireerde hulp aan joodse onderduikers en in een slotdeel oordeelt hij het morele gehalte van de houding van de christelijke kerken, waarbij ook een kritische beschouwing van de bestaande historiografie niet wordt geschuwd. Zeker niet het minst interessant is het onderzoek naar de motivatie voor de hulpverlening; hoopte men de joden tot het 'ware Israël' te bekeren of was er sprake van onbaatzuchtige hulp?

Snoeks oordeel over de kerken is, hoewel niet onkritisch, toch opmerkelijk mild. Met name de katholieke kerk komt er goed van af: "*De Katholieke Kerk in Nederland (heeft zich) wat betreft het publiekelijk protesteren tegen de Duitse gruweldaden jegens de joden (...) in vergelijking met de andere kerken in Nederland het beste gehouden.*"

De auteur noemt dit zelf 'een verbluffende conclusie' omdat deze indruist tegen de heersende opinie, die vooral gevormd lijkt door de eeuwenoude antisemitische traditie van katholieke snit. Toch is Snoeks conclusie misschien minder verrassend dan zij lijkt. Het is duidelijk dat de auteur aanmerkelijk beter thuis is in het protestants-christelijke dan in het katholieke milieu, een feit dat hij overigens geenszins verhuult. Zo maakt hij wel melding van de bepaald anti-judaïstisch getinte protestantse zending onder de joden, maar niet van de katholieke bekeringsactie in Nederland in het interbellum, die een milder, 'oecumenischer' karakter gehad lijkt te hebben (ik mag hiervoor verwijzen naar mijn bijdrage aan de bundel *Van Oost naar West. Racisme als mondiaal verschijnsel* (Baarn 1990)). De houding van de katholieke kerk tijdens de bezetting kan zeer wel geïnduid worden als een logisch vervolg op een onder invloed van die bekeringsactie ontwikkelde attitude.

Ondanks het feit dat dit boek naar mijn smaak wat te veel mank gaat aan gebrekkelijke analyse, kan ik het voor het onderwijs toch wel aanbevelen. Het thema spreekt gemakkelijk aan. Bovendien is het verhaal gelardeerd met goed vertelde anekdotes, dagboekfragmenten en persoonlijke herinneringen. En hoewel het niet de eerste taak is van de historicus om te oordelen over het morele gewicht van persoonlijk handelen, kan het nooit kwaad als in het onderwijs bij tijd en wijle het door Abel Hertzberg geformuleerde morele dilemma aan de orde komt: "*Ik verwijt*

het niemand als hij geen joden verborgen heeft, want ik weet niet of ik het zelf gedaan zou hebben."

Jan Ramakers

Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tweede jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Ed. N.D.J. Barnouw e.a. (Walburgers, Zutphen 1990), 222 blz.

Nuttig en zeer informatief, dat is de eindindruk die ook het tweede jaarboek van het RIOD bij de lezer achterlaat. Men wordt zowel in de breedte als in de diepte geïnformeerd over onderzoek naar de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en daarbuiten.

Voor overzicht zorgt bovenal het literatuuroverzicht van in 1989-1990 verschenen boeken, gemaakt door RIOD-bibliothecaris Van Galen Last. In een recensieartikel van zeventien pagina's bespreekt hij de nieuwe tendensen die in de honderden titels aan nieuwe internationale literatuur over fascisme, nationaal-socialisme, Derde Rijk, Tweede Wereldoorlog en de bezette gebieden in Europa en Azië aan te treffen zijn. Een goede indruk van het lopende onderzoek naar de geschiedenis van Nederland en Nederlands-Indië in die periode biedt de inventarisatie van onderzoekthema's, uitgesplitst naar dissertaties, scripties en overige wetenschappelijke publicaties.

Voor dieper inzicht zorgen vooral de drie artikelen over specifieke onderwerpen uit de bezettingstijd. Zo schrijft Poeze als eerste over het lot van de Indonesische dwangarbeiders, de Romusha, bij de aanleg van een spoorweg op West-Java. Wubs komt in zijn wat technische bijdrage over de vermogensontwikkeling van de Staatsmijnen tot de conclusie dat het directiebeleid voornamelijk bedrijfseconomisch en niet in termen van verzet valt te verklaren. Opmerkelijk is vooral het artikel van Lurvink over 'De Nederlandse componisten in de muziekbeoefening tijdens de bezetting'. Hij toont aan dat de muziekbeoefening inhoudelijk niet door de bezetter beïnvloed werd, terwijl zij er in financieel en organisatorisch opzicht aanzienlijk op vooruit ging.

Op Lurvinks bijdrage sluit, bedoeld of onbedoeld, een van de vaste rubrieken goed aan. Archivaris Somers beschrijft een van de grootste archieven van het RIOD, dat van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten: samenstelling, we-dervaren en ontsluiting komen uitvoerig aan de orde. Een nog directere samenhang is er tussen het onderwerp van twee ande-

re vaste rubrieken: het egodocument en het foto-essay. De herinneringen van Herman Cohen betreffen zijn vader David, een van de voorzitters van de Joodsche Raad. De 22 foto's laten de activiteiten van die raad zien. Ze worden pas bijzonder als je je realiseert hoe kort dat werk nog maar zou duren.

H.J.C. Termeer

Kinderen van de oorlog. Getuigenissen uit de emotionele nalatenschap van '40-'45, Ed. Marius Flothuis e.a. (Sun, Nijmegen 1990) 224 blz., prijs f27,50

Hoe diep grijpen de gevolgen van oorlog en bezetting in en hoe lang kunnen ze voortwoekeren? Over die vragen komt vijftig jaar na het begin van de Tweede Wereldoorlog steeds meer informatie beschikbaar. Tot ieders verbazing blijkt met name de emotionele doorwerking bij betrokkenen in 'goede' en 'foute' zin pas na tientallen jaren plaats te vinden, maar dan ook in hevige mate. Het maatschappelijke onbegrip voor die vertraagde psychische effecten geldt in het bijzonder voor de zoons en dochters van de generatie die direct door de oorlog beschadigd is.

Het gaat hier om de zogenaamde oorlogsgetraumatiseerden van de tweede generatie, te weten kinderen van de 'goede' oorlogsslachtoffers: vervolgd, verzetslieden, joden, en die van hun toenmalige 'foute' vijanden: kinderen van NSB-ers, SS-ers en Duitsers. Volgens voorzichtige schattingen zullen in de jaren 90 vele duizenden van hen ernstige psychische klachten krijgen en deskundige hulp nodig hebben (39), omdat een gedeelte van hun persoonlijkheid in de eerste plaats door de schokken en schuldgevoelens van hun ouders maar ook door de ongevoeligheid van hun omgeving is ontwricht.

In dit boek vindt men getuigenissen van diverse van deze inmiddels volwassen oorlogskinderen en van psychologische deskundigen op dit terrein. In de vorm van persoonlijke levensgeschiedenissen, behandelingservaringen en gesprekken tussen kinderen van vervolgd en vervolgers. Die laatste vorm van therapie is pas sinds enkele jaren en ondanks grote tegenwerking in opkomst en lijkt goede resultaten af te werpen. Voor historici is die zeer ongebruikelijke confrontatie bijzonder leerzaam. Zo maakt men niet enkel kennis met de deels overeenkomstige ervaringen aan weerszijden van de grens tussen goed en fout, maar evenzeer met de grote maatschappelijke hindernissen: de doorgegeven vooroordelen en discriminatie.

Hoewel de bundel bedoeld is voor direct betrokkenen verdient ze een bredere verspreiding, zeker onder docenten en gevorderde leerlingen in het voortgezet onderwijs. In de vakken geschiedenis, maatschappijleer, Nederlands en katechese kunnen de getuigenissen en de uitvoerige literatuurlijst (80 meest Nederlandstalige boeken over alle soorten kinderen van de oorlog) goede diensten bewijzen.

Nanda van der Zee, De kamergenoot van Anne Frank (Lakeman publishers, Amsterdam 1990), 104 blz., prijs f22,50

Wie herinnert zich niet Dussel, die ouwe zeurpiet met wie Anne Frank tot haar verdriet de laatste anderhalf jaar (november 1942 - begin augustus 1944) haar kamer in het Achterhuis moest delen? Over Dussel, die in werkelijkheid Fritz Pfeffer heette, heeft Nanda van der Zee een boekje geschreven dat de historische persoon Pfeffer meer recht doet dan Anne's allesbehalve positieve beschrijving.

De aanleiding tot het schrijven van het boek was de verrassende vondst in 1987 van de inboedel van Charlotte Kaletta, de twee jaar eerder gestorven weduwe van Pfeffer. Voornamelijk op basis van die papieren, hoofdzakelijk brieven en foto's, heeft Van der Zee een 'historisch verhaal' gecomponeerd. Ze doet namelijk verslag van het leven van Pfeffer in de vorm van een gefingeerd gesprek met zijn weduwe. Door haar het verhaal van het bronnenmateriaal te laten vertellen, ontstaat een subjectief en levendig beeld van een sympathieke Pfeffer en wel tot het moment dat hij in november 1942 in het Achterhuis onderduikt en nooit meer terugkeert.

Pas wanneer het dagboek van Anne Frank verschijnt (1947) verneemt Charlotte Kaletta meer over de onderduiktijd van haar man. Maar in dat beeld ('het negatieve portret van de man met wie ik had willen verder leven, met wie ik oud had willen worden') herkent zij haar geliefde Fritz niet. Ze raakt tegelijk verbitterd en geobsedeerd door alle volgende uitgaven (herdrukken, vertalingen, bewerkingen) van het dagboek, voor haar immers de enige bron van informatie over zijn laatste levensjaren.

De als bijlagen opgenomen vier brieven (in kopie, in Duitse transcriptie en Nederlandse vertaling) en 26 foto's vormen het bronnenfundament van het vrij korte verhaal (38 pagina's). Door deze compacte combinatie van gevarieerde bronnen en historisch verhaal en door de nauwe verbinding met het dagboek van Anne Frank (diverse citaten) is in feite een set aantrekkelijk lesmateriaal ontstaan. Het enige wat nog ontbreekt zijn een aantal gerichte vragen waarmee leerlingen uit de bovenbouw zelf kunnen ontdekken wat feit is en wat fictie, wat bronnen zijn en wat hun waarde is, of in concreto: hoe de waarnemingen van mensen door hun onderduiksituatie werden beïnvloed.

H.J.C. Termeer

kleio

KLEIO KRANT

CSE-besprekingen 1991

De besprekingen MAVO/LBO vinden plaats op woensdag 22 mei; de besprekingen HAVO/VWO op maandag 27 mei.

MAVO/LBO: Aanvang alle besprekingen 16.30 uur

Plaatsen:

1. Afdeling ALKMAAR, J. Post Mavo, Gording 124, Hoorn
2. Afdeling AMSTERDAM, SG MGDO, Gaasterlandstraat 5, Amsterdam
3. Afdeling ARNHEM, Marnixcollege, Gildestraat 1, Ede
4. Afdeling DEN BOSCH, St. Janslyceum, Sweelinckplein 3, Den Bosch
5. Afdeling EINDHOVEN, Jan van Berlaermavo, Deltaweg 205, Helmond (bij station Helmond Brouwhuis)
6. Afdeling DEN HAAG, SG Westhage, Mient 351, Den Haag
7. Afdeling LEEUWARDEN, RSG, Douwe Kalma Leane 2, Leeuwarden (wijk Westeinde)
8. Afdeling ROTTERDAM, Roncallimavo, Tattistraat 3-5, Rotterdam (Alexanderpolder)
9. Afdeling UTRECHT, College Blaucapel, Winklerlaan 373, Utrecht
10. Afdeling ZWOLLE, RSG, Lassuslaan 230, Zwolle Noord

HAVO/VWO:

Aanvang: VWO 16.30 - 17.45 uur, HAVO 17.45 - 19.00 uur (behalve indien er een andere tijd is vermeld)

Plaatsen:

1. Afdeling ALKMAAR, SG West-Friesland, Messchaertstraat 5, Hoorn

2. Afdeling AMSTERDAM, SG MGDO, Gaasterlandstraat 5, Amsterdam
3. Afdeling ARNHEM, Chr. Streeklyceum, Bovenbuurtweg 1, Ede
4. Afdeling NIJMEGEN, Canisius College Mater Dei, Berg en Dalseweg 207, Nijmegen (VWO en HAVO 16.30 uur)
5. Afdeling DEN BOSCH, St. Janslyceum, Sweelinckplein 3, Den Bosch
6. Afdeling BREDA, O.L. Vrouwelyceum, Paul Windhausenweg 11, Breda
8. Afdeling GOES, Willibrordcollege, Fruitlaan 3, Goes (VWO 16.30-18.00 uur; HAVO 18.00-19.30 uur)
9. Afdeling GRONINGEN, Zernikecollege, Helperbrink 30, Groningen
10. Afdeling DEN HAAG, 1e VCL, Van Stolkweg 35, Den Haag
11. Afdeling HAARLEM, Spaarnelyceum, Zwemmerslaan 2, Haarlem
12. Afdeling HEERLEN, Eijckhagencollege, Eijckhagenlaan 31, Landgraaf (16.00 uur HAVO; 17.00 uur VWO)
13. Afdeling HENGLO, Twents Carmellyceum, Lyceumstraat 36, Oldenzaal
14. Afdeling LEEUWARDEN, Slauerhoff College, Douwe Kalma Leane 2, Leeuwarden (wijk Westeinde)
15. Afdeling MAASTRICHT, geen bespreking. Belangstellenden, zie bijeenkomst Heerlen.
16. Afdeling ROTTERDAM, St. Laurenscollege, Wagenaarlaan 6, Hillegersberg
17. Afdeling UTRECHT, RSG Schoonoord, Dribergseweg 10, Zeist (VWO 16.30-18.00 uur; HAVO 18.00-19.30 uur)
18. Afdeling ZUTPHEN, Baudartiuscollege, Isendoornstraat 1, Zutphen
19. Afdeling ZWOLLE, RSG, Lassuslaan 230, Zwolle Noord

Tropenmuseum

Docentenbijeenkomsten

De Educatieve Dienst van het Tropenmuseum nodigt docenten uit kennis te maken met het nieuwste deel uit de serie Lopen door de tropen: Latijns Amerika. Dat kan op woensdag 29 mei, als er twee docentenbijeenkomsten worden georganiseerd in het Tropenmuseum: de eerste van 11.00 tot 12.30 uur, de tweede van 15.30 tot 17.00 uur.

Na een algemene introductie gaan de docenten met het materiaal het museum in. Tot slot is er een informele bespreking.

Behalve gratis toegang tot het Tropenmuseum (met o.a. de tentoonstelling 'Het Tropenmuseum pakt uit'), krijgen de deelnemers een consumptie en kunnen ze het nieuwe deel van Lopen door de Tropen met korting aanschaffen (f 24,75 i.p.v. f 30,-).

De bijeenkomsten zijn bedoeld voor docenten bovenbouw basisonderwijs en docenten aardrijkskunde, geschiedenis, godsdienst en maatschappijleer van het voortgezet onderwijs.

Leerkrachten kunnen zich telefonisch aanmelden bij de Educatieve Dienst van het Tropenmuseum op werkdagen van 09.00 tot 17.00 uur, telefoon 020 - 56.88.396.

Themanummer Leidschrift

Europese samenwerking Een terugblik

Dit themanummer van Leidschrift sluit goed aan bij het CSE-onderwerp 'Europese integratie' van 1992.

Het nummer bevat onder andere de volgende artikelen:

Drs. H.E.E. Vos, 'Denkbeelden van

Den Haag, 25 maart 1991

Geachte kamerleden,

De Vereniging van docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) heeft met zorg kennis genomen van een aantal ontwikkelingen rond het vak geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming.

Bij de schriftelijke behandeling van het wetsontwerp over de basisvorming is er door verschillende fracties op aangedrongen om voortaan in het kader van integratie van vakken te spreken van het vak geschiedenis, staatsinrichting en maatschappijleer. Vanuit deze optiek zou het dan ook de voorkeur verdienen docenten maatschappijleer bevoegd te verklaren voor dit vak in de basisvorming.

Het bestuur van de VGN maakt hiertegen ernstige bezwaren en zou u het volgende ter overweging willen geven.

In de eerste plaats is er de laatste jaren afstand genomen van meer vakkige vorming van docenten in de onderbouw, zoals dat voor 1990 gebruikelijk was. Vandaar dat het rapport 'Vakbekwaam aan de start', advies over de voltijdopleiding tot tweedegraads leraar (1987), met succes heeft gepleit voor een opleiding in één vak, ter verbetering van de kwaliteit van docenten in dit gebied van het voortgezet onderwijs. Het bevoegd verklaren van anders opgeleiden in het vakgebied geschiedenis en staatsinrichting is in tegenspraak met deze ontwikkeling.

In de tweede plaats stelt de WRR in zijn rapport voor dat het vak maatschappijleer niet als zelfstandig vak in de basisvorming zou worden opgenomen, maar dat onderdelen van dit vak ondergebracht moesten worden bij verschillende vakken. Het ministerie van onderwijs en wetenschappen heeft dit uitgangspunt overgenomen en de verschillende eindtermencommissies verzocht aangegeven onderdelen van de maatschappijleer in hun eindtermen (later kerndoelen genoemd) te verwerken. Deze opdracht werd uitgevoerd en zo zijn er bij aardrijkskunde, biologie, economie, geschiedenis en staatsinrichting aspecten uit het vakgebied van de maatschappijleer ondergebracht. Wanneer in het parlement gedacht wordt aan een verruiming van bevoegdheden voor docenten maatschappijleer moet men dus niet alleen denken aan een bevoegdheid voor het vak geschiedenis en staatsinrichting.

Verder lijkt er ons inziens een begripsverwarring te zijn ontstaan rond maatschappijgeschiedenis en maatschappijleer. Bij het vak geschiedenis is zo'n twintig jaar geleden gekozen voor een invalshoek vanuit de maatschappijgeschiedenis voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Dit werd gedaan uit leerpsychologische overwegingen: jonge leerlingen kunnen zich beter in het verleden inleven wanneer zij leren hoe mensen in verschillende maatschappijen en culturen leefden en dachten dan wanneer zij de politieke ontwikkelingen van deze samenlevingen gedetailleerd moeten bestuderen.

Hoewel bij de maatschappijgeschiedenis een sociologisch begrippenapparaat wordt gehanteerd is de uitwerking volkomen historisch. Immers bij geschiedenis gaat het om het verleden, bij maatschappijleer om het heden.

In de laatste plaats zouden wij willen aanvoeren dat de opleidingen in de vakken anders zijn gericht. Maatschappijleer is gebaseerd op de sociaal-culturele, antropologische en politicologische wetenschappen. Deze, vaak abstracte, materie wordt vertaald in het vak maatschappijleer voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, waar maatschappijleer immers een verplicht vak is. Docenten maatschappijleer hebben geen enkele ervaring in het vertalen van hun leerstof voor en het lesgeven in de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Docenten geschiedenis en staatsinrichting krijgen hun vorming vanuit de historische deeldisciplines zoals politieke, economische, sociale, culturele en mentaliteitsgeschiedenis. Bovendien wordt in hun opleiding veel zorg besteed aan het vertalen van de ingewikkelde historische materie naar leerstof voor leerlingen in de leeftijd van 12 tot 16 jaar, omdat geschiedenis en staatsinrichting voor deze leeftijdscategorie verplicht is.

De docenten geschiedenis en staatsinrichting zijn volledig voorbereid op de invoering van de basisvorming. De afgelopen tijd heeft de VGN samen met de verzorgingsinstituten, hogescholen en universiteiten zich ingespannen om een uitgebalanceerde nascholingsprogramma tot stand te brengen met betrekking tot de kerndoelen van geschiedenis en staatsinrichting voor de basisvorming.

Het bestuur van de VGN hoopt u met deze brief overtuigd te hebben dat er in de basisvorming slechts sprake kan zijn van het vak geschiedenis en staatsinrichting. Uitsluitend docenten opgeleid voor deze discipline mogen in dit vak lesgeven. Elke andere beslissing leidt tot ernstige kwaliteitsvermindering van dit vak in de basisvorming.

Indien u nadere toelichting wilt zijn wij gaarne bereid u die mondeling te verstrekken.

Hoogachtend,

Joke van der Leeuw - Roord,
voorzitter

het Nederlands verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog over het naoorlogse Europa'
B. van der Elshout, 'Nederland en de onderhandelingen over het Schumanplan'
Prof.dr. A.F. Manning, 'Europese samenwerking en nationale staten'
Drs. J.W.N.P.M. van der Kaaij, 'De Europese samenwerking, een wonderkind of total loss?'
R. Vermeij en E. van Dessel, 'Het Europa van de historici in wetenschappelijke studie en in maatschappelijke relevantie', in gesprek met drs. Chr.L. Baljé

U kunt het themanummer bestellen door f9,50 over te maken op postgiro 5186372 ten name van de Stichting Leidschrift, Leiden, onder vermelding van : Europaanummer.

Vereniging Geschiedenis, Beeld & Geluid

'Onthullen en verhullen'

congres over radio, televisie, oorlog en interviews

Samen met de Vereniging Mondelinge Historische Documentatie organiseert de GBG op 31 mei a.s. in Hilversum een congres over interviews. De ochtend wordt besteed aan de 'affaire Hueting' met een inleiding door Mirjam Prenger, vertoning van een compilatie van het beeldmateriaal, een gesprek over het effect van dit TV-interview uit 1969 tussen de programmamaker Hans Jacobs en de heer Hueting en een forumdiscussie onder leiding van Joop van Tijn.

's Middags wordt aandacht besteed aan verschillende soorten interviews die van belang zijn voor de historische beeldvorming, m.n. televisie-interviews, radio-interviews en wetenschappelijke interviews. Sprekers zijn Djoeko Veeninga, VPRO-radio, Peter van Ingen, VPRO-televisie, en Guus Meershoek, politicoloog.

Plaats: Grote Marconizaal (Mediacomplex, 1e verdieping), NOB-complex, Sumatralaan 45.
Kosten: f60,-, leden GBG of VHMD f40,-. Er is korting voor baanlozen, studenten en AIO's/OIO's. Bij het bedrag zijn koffie, thee, lunch en twee consumpties inbegrepen.
Inschrijving: Vereniging GBG (P. Slot), Zeeburgerkade 8, 1019HA Amsterdam.

Congres

'Politieke cultuur en democratie in Duitsland 1871-1990' 21 juni 1991

Academiegebouw Rijksuniversiteit
Utrecht - Domplein

De "Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw" organiseert op vrijdag 21 juni a.s. een congresdag met als thema 'Politieke cultuur, nationale identiteit en democratie in Duitsland 1871-1990'. Tegen de actuele achtergrond van de Duitse eenwording van oktober 1990 zal in een zestal lezingen de vraag worden nagegaan naar continuïteit en discontinuïteit sinds 1871 op het gebied van de ontwikkeling van een democratische politieke cultuur.

Achtereenvolgens zal voor het Keizerrijk (1871-1918), de republiek van Weimar (1918-1933), het 'Derde Rijk' (1933-1945) en de twee naoorlogse Duitse staten worden ingegaan op de positie van (anti) democratische krachten en de mate waarin deze erin slaagden een stempel op de voor die periode kenmerkende nationale identiteit te drukken.

Sprekers over de onderscheiden periodes zijn resp.: prof. dr. Chris Lorenz (VU, RU Leiden), prof. dr. Jürgen C. Hess (VU), dr. Paul Stoop (Berlijn), dr. Ab van Goudoever en dr. Friso Wielenga (beiden RU Utrecht). De congresdag zal worden afgesloten met een lezing van prof. dr. Jürgen Kocka (Freie Universität Berlin) over politieke cultuur in Duitsland 1871-1990. Co-referent daarbij is prof. dr. Horst Lademacher (Zentrum für Niederlande-Studien, Münster).

Kosten (inclusief koffie, lunch, thee, borrel):

- f 20,- studenten/baanlozen
- f 30,- leden "Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw"
- f 40,- overige deelnemers/deelnemers

Inschrijving: Rijksuniversiteit Utrecht, Vakgroep Geschiedenis, Congrescommissie 'Duitsland', t.a.v. dr. F. Wielenga
Lucas Bolwerk 5
3512 EG Utrecht

Betaling: (s.v.p. gelijktijdig met inschrijving)

- storting op banknummer 570 677 912 (ABN, Vismarkt 39, Groningen) t.n.v. de penningmeester van de "Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw" dr. D.F.J. Bosscher.
- d.m.v. bijvoeging van cheque of betaalkaart bij uw inschrijving.

Posterserie 'Illusie en werkelijkheid'

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft vorig jaar een posterserie uitgebracht, die snel was uitverkocht. Onder de titel 'Illusie en werkelijkheid' is deze nu weer, iets ingekort, te koop. Het zijn vijf meerkleurenposters gewijd aan de thema's geweld, vervolging, armoede, verzet/hulp, herdenken. De posters blijken voor schoolkinderen zowel aan de Tweede Wereldoorlog als aan oorlog en ellende in het algemeen te refereren. De posters zijn gemaakt voor kinderen van 10 tot 14 jaar.

U kunt de posters bestellen door f20,- over te maken op postgiro 605865 van het Nationaal Comité 4 en 5 mei te Amsterdam, onder vermelding van 'posterserie'.

Stichting Nationaal Monument Kamp Vught

Met ingang van 1 april 1991 (2e paasdag) is het Nationaal Monument Kamp Vught weer opengesteld voor

bezoekers. In tegenstelling tot vorig jaar is Kamp Vught nu ook op zondagochtend geopend.

De informatievoorziening is met nieuw fotomateriaal uitgebreid. De handleiding is grondig herzien en met nieuwe feiten aangevuld. Rondleiding geschiedt door vrijwilligers. Groepen groter dan 10 personen kunnen op telefonische afspraak speciale begeleiding krijgen

Het Nationaal Monument Kamp Vught is met openbaar vervoer bereikbaar vanaf de NS-stations Den-Bosch en Vught.

De openingstijden zijn: maandag 13.00 - 17.00 uur, dinsdag t/m zondag 10.00 - 17.00 uur.

De Nederlandse Antillen tijdens WO II

Lescyclus voor 4 VWO

Thema's van dit lessenspakket zijn: het bestuur van de Antillen in oorlogstijd, de oorlogshandelingen (m.n. de duikbotenoorlog), de rol van de Koninklijke Olie, de pers, de joodse gemeenschap op de Antillen. Er zijn vele bronnen, kaartjes, foto's en teksten bij de informatieve tekst opgenomen.

De lescyclus is gemaakt door J.V. de Haas-Pieper, het voorwoord is van C.A. Admiraal.

Bestellen: maak f12,50 over op postgiro 5383342 t.n.v. Uitgeverij Elisabeth te Oegstgeest, onder vermelding van 'Antillen in WO II'.

Herinnering- centrum Kamp Westerbork

Bij het Herinneringscentrum is een brochure verschenen met het totale aanbod van didactisch materiaal: lesbrieven, lespakketten, videobanden, scriptiepakketten voor verschillende leeftijdscategorieën, gastdocenten en uitleenexposities.

De brochure is gratis te bestellen bij het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Oosthalen 8, 9414 TG Hooghalen, tel. 05939-2600.

Educatieve Mogelijkheden

Rechten.....	6%
Lesen.....	15%
Deuts.....	
Nieder.....	
Frank.....	
Iwrit.....	
Gesch.....	
Erdku.....	
Natur.....	
Scho.....	
Zeic.....	
Turne.....	
Betr.....	
Fleis.....	

Studiereis naar Spanje in 1992?

In 1992 is het vijfhonderd jaar geleden dat door de val van Granada Columbus in staat gesteld werd Amerika te ontdekken.

Dit feit vormt de aanleiding voor de Didacticeitencommissie van de VGN te onderzoeken of in 1992 een studiereis naar Spanje gerealiseerd kan worden. De bedoeling is in één van de korte vakanties (crocus-, paas- of herfstvakantie) een bezoek te brengen aan Andalusië. Met name de steden Granada, Sevilla, Malaga en Cordoba staan centraal. De heen en terugreis gaan per vliegtuig; ter plaatse zorgt een touringcar voor de ver-

bindingen. Het verblijf geschiedt op basis van vol-pension in luxe(re) hotels.

Om de belangstelling van de leden en hun introducee's voor deze reis te peilen, wordt verzocht, geheel vrijblijvend, een briefkaartje te zenden naar J.G. Raven, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens, wanneer u voor een dergelijke reis voelt, onder vermelding van het aantal personen. Nadere mededelingen zullen gedaan worden in Kleio.

Verslag van de didactiekconferentie 1991

Lip-service: hoe vertel je (het de leraar)?

De jaarlijkse didactiekconferentie in De Pietersberg in Oosterbeek was dit jaar geheel gewijd aan het kunst (kunde) van het vertellen; een omstreden didactische werkvorm, zoals al bleek uit het openingswoord van R. Donk, die opkwam voor de onderzoekende methode. Vervolgens kreeg dhr. Klaasse (directeur van het Instituut Rhetorica) de gelegenheid 'Over het nut der welsprekendheid' zijn licht te laten schijnen. Hij stelde dat een verhaal pas kan overkomen, als de spreker (oog-)contact heeft met zijn gehoor en rekening houdt met de samenstelling en het verwachtingspatroon van de groep. Bovendien moet hij enthousiast zijn en kennis van zaken hebben.

Henk van Duijsen trad daarna op in de rol van de vertellende leraar. Uitgaande van het bekende verhaal van de ontdekking van Amerika en de verovering van Mexico gaf hij aan hoe belangrijk emotie, toneel en mimiek zijn. Probleem bij een historische (na)vertelling is: hoe ver mag ik me verwijderen van de bronnen? De kritiek vanuit de (goed gevulde) zaal richtte zich met name op dat aspect van Van Duijsens verhaal.

In de middagzitting deed ds. N. ter Linden zijn reputatie als woordkunstenaar alle eer aan. In sneltreinvaart ontvouwde hij zijn visie op het verhaal, dat hij ziet als iets wat we nodig hebben om "staande en gaande te blijven". Een goed (verteld) verhaal verbindt ons met het verleden, ontplooit een religieus perspectief. Als vuistregels voor een goede vertelling noemde Ter Linden:

- je moet stilte (sfeer) creëren;
- je moet theater (durven) maken (gebruik maken van herhalingen, pauzes, enz.);
- houd geen lange inleiding, maar begin meteen (Carmiggelt!);
- je moet weten wat jezelf raakt (identificatie);
- de verhalenverteller bindt samen, hij is met zijn publiek één geheel;
- theorieën verklaren past niet in een verhaal.

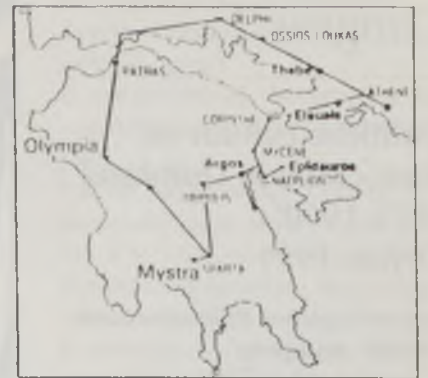
Hierna kwam Marijke Ferguson aan het woord. Zij vertelt al een aantal jaren verhalen uit de wereldliteratuur, zowel voor de radio als "live" voor een groeiend publiek. Zij benadrukte dat een verhaal beeldend moet zijn. Tegelijk duikt dan weer het gevaar op dat de historische waarheid het slachtoffer wordt van het (te veel) verbeeldend vermogen van de verteller.

Na het diner trad Thera Coppens - bekend schrijfster van historische romans - voor het voetlicht. Zij lichtte toe hoe zij met behulp van historische bronnen en haar beeldend vermogen poogt het verleden toegankelijk te maken voor een groot publiek, dat niet of nauwelijks historisch geschoold is. Helaas kwam deze bijdrage niet uit boven een geheel van anekdotes en grotendeels al bekende feiten.

Op de tweede dag verschoof het accent van aanhoren naar zelf bezig zijn met een vertelling. Eerst gaf de

OMO-reis

In de herfstvakantie van 12 t/m 20 oktober organiseert de Interscholaire Vaksektie Geschiedenis en Staatsinrichting van het OMO een studiereis naar Klassiek Griekenland. Ook VGN-leden kunnen zich hiervoor opgeven. De reissom bedraagt f1795,-.

De inschrijving sluit op 1 juli a.s.

Voor verdere informatie en aanmelding kunt u terecht bij: N.J. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

Duitse didacticus L. Tornov aan hoe een vertelling kan worden opgezet. Hij noemde als theoretische basisbeginselen:

- aanpassing bij wat het kind en de klas aankunnen;
- contact met de klas bij de vertelling;
- de klas betrekken in de vertelling (bv. door dialogiseren en dramatiseren)
- niet voorlezen;
- grondige voorbereiding door de docent (let bv. op juiste mimiek en gebaren);
- de docent moet van tevoren kernwoorden noteren.

Tornov gaf als voorbeeld een vertelling over het leven van Germaanse boeren. Daarna werd het gehoor gesplitst in kleinere groepen die ongeveer een half uur de tijd kregen om het raamwerk van de vertelling op te zetten. Tenslotte kreeg elke groep de gelegenheid zijn schema toe te lichten.

Vervolgens kwam Jacques de Vroomen aan het woord. Hij gaf een aantal nuttige "spelregels" voor het vertellen. Daarna werden deze - en andere - verteltrucs in kleine groepjes geoefend, uitgaande van het bekende verhaal van Orpheus en Euridice, wat bijzonder leerzaam en genoeglijk was. Vervolgens gaf De Vroomen de tien geboden voor de verteller:

1. In tegenstelling tot de professionele verteller (accent op de persoon van de verteller) moet de docent het accent op het verhaal leggen;
2. kijk uit voor een te hoog verhaaltempo;
3. spreektaal is fundamenteel anders dan schrijftaal;
4. rol-biografie (achtergrond van verhaal nagaan);

5. het gebaar is alleen goed als het onbewust gemaakt wordt;
6. gebruik een vaste bezwering: een formule die als rode draad door het verhaal loopt;
7. vreemde woorden niet steeds uitleggen: ze geven het verhaal een mysterieuze sfeer;
8. een verhaal moet vooral beeldend zijn;
9. vertel alleen verhalen waarvan je houdt;
10. oefen met je eigen kinderen.

Als laatste spreker was prof. A.Th. van Deursen uitgenodigd. Hij graaft al jaren in (de archieven van) Graft, een Noordhollands dorp, dat wellicht kan uitgroeien tot een Nederlands "Montaillou". Uitgaande van een inventarislijst van de "desolate boedel van wijlen Jochem Klinckert en Aecht jansdr." maakte hij het gehoor deelgenoot van een speurtocht door velerlei archieven op zoek naar de personen en gebeurtenissen achter de namen. Dit resulteerde in een zeer levendig beeld van de samenleving in een zeventiende eeuwse dorp, waardoor de titel van Van Deursens voordracht, "Van archief tot verhaal", ten volle waar gemaakt werd.

Daarmee kwam er een einde aan een m.i. zeer geslaagde didactiekconferentie. Een apart compliment verdient Johan Raven, die er als conferentieleider zelfs in slaagde de conferentie op tijd te laten eindigen.

G. Roos

TE KOOP

17 jaargangen Kleio

1974-1990 voor f100,-

Bij: P.W. van der Zwaal, tel. 010-4743049

Wegwijs op het Binnenhof

Er zijn drie mogelijkheden om tot de politiek door te dringen: stemmen, actievoeren en het benaderen van kamerleden. De algemene politieke vormingsinstelling M50 biedt scholieren deze laatste mogelijkheid aan. Gedurende een volledig verzorgde en begeleide werkweek op en rond het Binnenhof laat M50 zien hoe beleid tot stand komt. Vier dagen lang wordt er gesproken met politici, ambtenaren, belangengroepen en journalisten. Verbleven wordt er in de directe omgeving van Den Haag. Wilt u meer informatie over het 'Wegwijs op het Binnenhof'-programma van M50? Wanneer u de bon inzendt sturen wij u geheel vrijblijvend een documentatiemap.

LAAT JE NIET dirigeren
M50

Stuur mij meer informatie over 'Wegwijs op het Binnenhof'

Naam:

Adres:

Postcode:

Plaats:

Stuur deze bon in een ongefrankeerde envelop naar
M50, antwoordnummer 9039, 3500 ZA Utrecht

K

Bestel nu het

KLEIO-DIDACTICA-PAKKET

Voor f25,- ontvangt u thuis:

4 Kleio-didactica's zo mogelijk met docentenhandleiding, 2 nummers van KLEIO waarin een mini-didactica is opgenomen en 2 themanummers over didactische zaken. Het betreft uitgaven van 1988 en eerder. De inhoud van de pakketten kan wat verschillend zijn afhankelijk van de voorraad didactisch interessante nummers die nog aanwezig is.

Een koopje voor: jonge leraren, aanstaande leraren die zich vast willen verdiepen in lesmateriaal, de bibliotheek van de sectie ...

U kunt het pakket bestellen door f25,- over te maken op Postbanknummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Als u 'inspraak' wenst in de samenstelling van het pakket kunt u opbellen naar Tineke Bogaerts, tel. 03408-83576.

Zeg dit voort, het aanbod geldt zolang de voorraad strekt!

KLEIO

Onder de titel **KLEIO-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingmateriaal uit, waarvan overdrukken na te bestellen zijn.

Nog leverbaar zijn:

KD 6 Over Leven

KD 8 Suriname

KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten

KD 15 Honderd jaar Landbouwgeschiedenis 1880-1980

KD 16 Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden...?

Katern 'Reizen in de zestiende eeuw' (hoofdstuk 3 van de uitverkochte KD 17 'Coornhert') 12 blz. met multiperforatie Prijs f0,50, excl. verzendkosten.

Verder zijn nog leverbaar de publicaties:
GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN, prijs f13,50 en
VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW, prijs f29,50 (beide inclusief verzendkosten)

U kunt bestellen door het goede bedrag over te maken op postrekening 128701 ten name van Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 40 blz.

Prijs:

1 ex. f5,50, 2 t/m 10 ex. f4,50 per stuk, meer dan 10 stuks f3,50 per ex.; alles inclusief verzendkosten.

drs. F.L. Prins

RUSLAND TUSSEN TRADITIE EN VERANDERING

Vertellende stijl

Erica Prins schrijft in de voor leerlingen begrijpelijke stijl van de vertellende leraar: zij wisselt haar analyse op het juiste moment af met een goed gekozen anekdote.

Zo ontrolt zich als in een serie vergezichten het panorama van de boeiende geschiedenis van het tsarenrijk in al zijn facetten.

Handige Vragen en Opdrachten

De meeste bovenbouwleerlingen die het boek voor ogen zullen krijgen weten op dat moment nog weinig van de geschiedenis van Rusland vóór 1905 af. Vandaar dat de Vragen en Opdrachten een eigen opbouw hebben zodat leerlingen geheel zelfstandig met het boek kunnen werken.

Actueel

Juist dezer dagen is de voorgeschiedenis van communistisch Rusland, wankelend op zijn grondvesten en verscheurd door de nationaliteitenkwesie, zo hoogst actueel.

Met Rusland tussen Traditie en Verandering kunt u uw leerlingen duidelijk maken hoe belangrijk geschiedenis op school is en hoe nuttig het is diep in de geschiedenis te duiken als je het heden wilt begrijpen.

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS

Serieoverzicht

1 drs.K.Vermeulen, De Franse Revolutie	ISBN 9072808 01 0
Docentenhandleiding	ISBN 9072808 04 5
2 drs.A.Schulp, De Republiek in de Gouden Eeuw	ISBN 9072808 02 9
Docentenhandleiding	ISBN 9072808 03 7
3 drs.F.L.Prins, Rusland tussen Traditie en Verandering	ISBN 9072808 05 3
Docentenhandleiding	ISBN 9072808 04 6

Docentenhandleiding

Bij elk deel hoort een Docentenhandleiding met de antwoorden op alle Vragen en Opdrachten bij hoofdtekst en Capita Selecta. Bovendien een stukje over literatuur voor u zelf en de schoolbibliotheek, tips voor museumbezoek, excursies en didactiek, zoals het gebruik als basis voor een scriptie.

Schoolonderzoeken

In de Docentenhandleiding zijn vier Schoolonderzoeken opgenomen, twee voor HAVO en twee voor Atheneum. In verband hiermee zijn Docentenhandleidingen uitsluitend rechtstreeks aan docenten op school leverbaar.

Uitgeverij TACITVS

Postbus 361
1600 AJ Enkhuizen
Telefoon 02280-17030